İKTİSADIN UNUTTUĞU İNSAN

ESTER BİTON RUBEN

ARAŞTIRMA DİZİSİ
BAĞLAM

2.BASIM

Ester Biton Ruben, 1968 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. 1987 yılında İtalyan Lisesinden, 1992 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İngilizce İktisat Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını Marmara Üniversitesi İngilizce İktisat Bölümü'nde tamamladı. 1998 yılında iktisat doktoru oldu. 2004 yılında, İktisadi gelişme ve uluslararası iktisat alanında üniversite doçenti unvanını aldı. 1996 yılından bu yana Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmakta.

2005 yılında başlayarak Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi, Ergen kliniğinde gönüllü bir edebiyat / okuma etkinliği yürütmüştür. Bu etkinlikle ilgili anılarını kaleme aldığı *Bakırköy Güncesi* adlı kitabı 2007 yılında yayınlandı.

İKTİSADIN UNUTTUĞU İNSAN

ESTER BİTON RUBEN

BAĞLAM

Bağlam Yayınları 338
İnceleme/Araştırma 234
978-605-5809-35-5

Ester Biton Ruben

İktisadın Unuttuğu İnsan

© Bağlam Yayıncılık
© Ester Biton Ruben

Birinci Basım: Ocak 2011
İkinci Basım: Eylül 2013

Kitap Tasarımı: Canan Suner
Kapak Fotoğrafı: René Magritte, *The Future of Statues*, 1937
Baskı: Huzur Ofset
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi
B Blok 336/1 Topkapı/İstanbul

Yayınevi Sertifika Numarası: 11081
Matbaa Sertifika Numarası: 25116

BAĞLAM YAYINCILIK Ankara Cad. 13/1 34410 Cağaloğlu/İstanbul
Tel: (0212) 513 59 68 / 244 41 60 Tel-Faks: (0212) 243 17 27
Web: www.baglam.com e-mail: baglam@baglam.com

Sevgili öğrencilerime...

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ 9

ÖNSÖZ 11

GİRİŞ 13

İKTİSAT VE PSİKOLOJİ İLİŞKİSİ 17
Ortak Felsefi Kökler 17
Ortak Kavramlar 18
İktisat ve Psikolojinin Sistematik Birlikteliği 19

GELENEKSEL İKTİSADIN İNSAN ANLAYIŞI 24
Bernard Mandeville ve Arılar Masalı 25
Adam Smith'in İnsan Anlayışı 29
Jeremy Bentham ve Faydacı Felsefenin Etkisi 34
İktisadi İnsana Yöneltilen Eleştiriler 35

PSİKOLOJİNİN İNSAN ANLAYIŞI 37
Mekanik Ruh ya da İnsan Bir Makinedir 37
"Makine İnsan"a Yöneltilen Eleştiriler 41
Carl Rogers ve Hümanistik Psikoloji 45
Viktor Frankl ve İnsanın Anlam Arayışı 47
İktisadın Unuttuğu Duygular: Empati ve Diğerkâmlık 50

KAPİTALİZMİN KÖRÜKLEDİĞİ DUYGULAR 54
Korku ve Kaygı 54
Bencillik 57
Güvensizlik 61
Hırs ve Öfke 65
Huzursuzluk 68

MODERN YAŞAMDA KAPİTALİZMİN
PSİKOLOJİK ETKİLERİ 71
Değişen Zaman Boyutu 71
Artan Seçenekler 74
Modern Yaşamın İlahları: Statü ve Başarı 78
Kaygı, Depresyon ve Diğer Psikolojik Bozukluklar 83
Gerçek Yaşamdan Bir Örnek:
Fransız Telekom İntiharları 87

SONUÇ 91

KAYNAKÇA 95

DİZİN 99

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

Kitabın ilk basımından bu yana geçen süre içinde çeşitli ortamlarda meslektaşlarımla, öğrencilerimle ve farklı meslekler den insanlarla buluşma ve kitabın içeriğini tartışma imkânı buldum. Bu buluşmalarda, kitapta tartışılan temel sorunun yani günümüzün küresel kapitalist sisteminin insanların ruh sağlığını olumsuz etkiliyor olmasının çok yaygın bir sorun olduğunu ve bu durumla ilgili farkındalığın da gün geçtikçe arttığını gözlemledim. Bunun çok önemli olduğunu, çünkü yeni çözüm yollarının ancak farkındalık önkoşulu sonucunda üretilebileceğini düşünüyorum.

Kitabın ilgi çekmiş olması ve ikinci basımının yapılacak olması beni elbette çok mutlu etti. Bu vesileyle beni bu kitabı yazma konusunda cesaretlendiren ve destek olan tüm dostlarıma ve kitabı titizlikle basıma hazırlayan Bağlam Yayıncılık çalışanlarına tekrar teşekkür ederim.

Asıl mutluluk, hiç kuşkusuz, insana saygıyı, sevgiyi ve dayanışmayı önceleyen bir dünyanın mümkün kılınması olacaktır.

Ester Ruben
Kasım 2012, İstanbul

ÖNSÖZ

Kendimi bildim bileli insana ilgi duydum. İnsanı anlamaya çalıştım. Belki kendimi anlama çabamın bir gereğiydi bu. Lisedeyken hem fen derslerine hem sosyal derslere ilgi duyardım. Lise hayatımın son yılında üniversite öğrenimimi sosyal bilimler alanında sürdürmeye karar verdim, çünkü insanı anlama isteğim, maddeyi anlama isteğime üstün basıyordu. İktisat öğrenciliğim sırasında, okuduğum tüm derslerde temel yönelimim insanı bulma çabasıydı. Daha ilk senemde iktisadın bir insan tanımı olduğunu öğrenince hem meraklanmış hem heyecanlanmıştım. *Homo Economicus*'u ilgiyle dinledim, okudum, anlamaya çalıştım. Eksik bir şeyler vardı, insan yalnızca bencil ve akılcı olarak tanımlanamazdı. Benim etrafımdaki pek çok insan bundan çok daha fazlasıydı. İşin daha da kötüsü koskoca bir iktisat teorisi, bencil ve akılcı insan tanımına dayanarak oluşturulmuştu. Öğrenimimin ilerleyen yıllarında bize iktisat olarak okutulan alanın, mevcut tek iktisat akımı olmadığını, başka farklı iktisat akımları da olduğunu öğrendim. Ama geleneksel iktisat asıl alan olarak okutuluyordu, hâlâ da öyle.

Daha sonraki yıllarda geleneksel iktisadın, insanı bu şekilde tanımlamasının nedeninin ideolojik olduğunu anladım. Kapitalist sistemin iyi işlemesi için insanın yalnızca bencil ve akılcı olması gerekiyordu. İnsanı insan yapan diğer tüm nitelikler göz ardı edilmişti. Kapitalist sisteme uyum sağlayan bencil ve akılcı insan mutlu muydu? Kendi kendisiyle baş başa kaldığında içinde neler olup bitiyordu? Bu sorular, beni mevcut iktisadi sistemin ya da artık bir yaşam tarzı haline gelmiş kapitalizmin psikolojik etkileri üzerine düşünmeye sevk etti. Yıllarca kafamın içinde bu sorulara cevap aradım. Bu konularla ilgili okudum, tartıştım, düşündüm. Nihayet yazmaya karar verdim. Bu kitap, böyle bakıldığında, yıllar süren bir çabanın ürünü. Bir

varoluş meselesi belki de. Umarım benim cevaplamaya çalıştığım sorular sayesinde ortaya çıkan bu kitap, onu okuyanların kafasında başka sorular yaratır ve bu yeni sorular da yeni eserlerin ortaya çıkmasına yol açar.

Bu kitabı yazmamda katkısı olan ve teşekkür etmek istediğim bazı dostlarım var. Öncelikle öğrencisi olma şansına eriştiğim, henüz öğrencilik yıllarımda hem verdiği derslerle hem de önerdiği kitaplarla yukarıda saydığım soruların kafamda oluşmasını sağlayan, iktisat ve psikoloji alanları arasında bir bağlantı kurulabileceği ve bu konuda çalışmamın yararlı olabileceği konusunda beni yüreklendiren sevgili hocam İzzettin Önder'e teşekkürü borç bilirim.

Yukarıda da bahsettiğim gibi bu kitapta ele aldığım konular üniversite öğrencisi olduğum yıllardan beri kafamı meşgul eden, üzerinde düşündüğüm, tartıştığım, okuduğum konulardı. Son yıllarda bu konuda bir kitap yazma fikri de oluşmuştu. Ama oturup yazmayı hep erteliyordum. İki çok sevgili dostum, Fulya Atacan ve Gencer Özcan, ne yapıp edip beni bu konuda bir yazma disiplinine girmeye ikna ettiler. Yazma sürecim boyunca yaşadığım tüm sıkıntılara, bunalımlara, heyecanlara ve mutluluklara da ortak oldular. Onlar olmasaydı ben hâlâ bu kitabı yazmayı düşünüyor olacaktım. Bu iki eşsiz dostuma çok teşekkür ederim.

Değerli dostum Mehmet Türkay metnin tamamını henüz kitap haline gelmeden okudu ve çok değerli önerilerde bulundu. Bu zahmet ve sabır gerektiren katkısı için kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu çalışmanın kitap haline gelme sürecinde özveriyle çalışan Bağlam Yayıncılık çalışanlarına da çok teşekkür ederim.

Bu kitabı öğrencilerime adadım. Geçmişteki, şimdiki ve gelecekteki tüm öğrencilerime... Çünkü en çok onlar bu konularda daha ileri düzeyde çalışmalar yapabilecekleri konusunda bana ümit veriyorlar. Umarım bu kitap onların ufuklarının genişlemesine katkıda bulunur. Eğer bu gerçekleşirse, kitap amacına ulaşmış demektir.

Ester Ruben

GİRİŞ

İktisat bilimi insandan giderek uzaklaşmakta. İktisat dendiği zaman pek çok kişinin aklına parasal büyüklükler, borsa, ticaret vs... gelmekte. Dünyanın pek çok yerindeki meslektaşlarım parasal hareketlerle, karmaşık matematiksel formüllerle, sayılarla, grafiklerle uğraşmakta. İnsan faktörü neredeyse tamamen unutulmuş durumda. Oysa iktisadın da içinde bulunduğu sosyal bilimlerin varoluş nedeni "insan".

Öğrencilerime sık sık söylediğim gibi, bu dünyada para ortadan kalkacak olsa, tüm finansal kuruluşlar ortadan kalkacak olsa iktisat yine var olur. Ama insan ortadan kalkacak olsa iktisat var olamaz. İnsan ortadan kalkacak olsa hukuk da, toplumbilim de, siyaset bilimi de var olamaz. İnsan olmazsa hiçbir sosyal bilim olmaz. Oysa fen bilimleri için aynı şey söz konusu değil. İnsan olsa da olmasa da yerçekimi kanunu vardır. İnsan olmasa hiçbir hukuki, siyasi ve ekonomik sistem olamaz. Bu sistemleri insanlar yaratmışlardır ve varoluş nedenleri insanlardır. İktisadın insandan giderek uzaklaşmasının yanı sıra diğer sosyal bilimlerle ilişkileri de oldukça sınırlı kalmıştır. Oysa her bir sosyal bilim alanı, diğer sosyal bilimlerden beslenmediği sürece eksik kalır.

Bunca yıllık iktisat öğrencisi olarak ben, iktisadın tüm sosyal bilimlerden ama özellikle psikolojiden çok beslenmesi gerektiğini, bu iki alan arasındaki işbirliğinin hep çok eksik kaldığını düşünürüm. Her ne kadar son yıllarda iktisat ve psikolojiyi bir araya getiren çalışmalar yapılmaya başlanmışsa da, bunlar mevcut iktisadi sistem içinde kalan ve bu iktisadi sistemin daha iyi çalışması için psikolojiden faydalanılması yönünde yapılmış çalışmalar. Daha çok tüketici davranışlarının tahmin edilebilmesi, finansal piyasalarda insanların risk alma veya riskten kaçınma davranışlarının anlaşılması yönünde çalışmalar

yapılmakta. Benim iktisatla psikoloji arasında ilişki kurma çabam, daha çok mevcut iktisadi sistemin insan psikolojisini nasıl etkilediğini anlamaya yönelik. Temel sorum şu: Günümüzün küreselleşmiş kapitalist ekonomik sistemi insan psikolojisini nasıl etkiliyor? Bu kitap bu soruya bir cevap arama çabamın ürünüdür.

Kitabın bölümlerine geçmeden önce, belirtmek istediğim bir unsur iktisadın ve psikolojinin bilim olma çabasının, diğer sosyal bilimler için olduğu gibi, kapitalizmin yükselişi ile doğru orantılı olmasıdır. Dolayısıyla insanla kurdukları ilişki de bu durumdan bağımsız düşünülemez. İktisadın insanı bencil ve bencil olduğu için de akılcı gören anlayışı ile psikolojinin bilim olma aşamasında, insanı bir makineyle eş tutan anlayışı arasında bu açıdan ciddi bir paralellik vardır. Kitabın temel savı, kapitalist ilişkiler çerçevesinde tanımlanan insan modeline dayalı bir yaşam tarzının çeşitli yönleriyle, insanın ruh sağlığını olumsuz etkilediğidir.

Kitap beş ana bölümden oluşmaktadır. Girişi takip eden birinci bölüm iktisat ve psikoloji arasındaki ilişkiyi ele almakta. Bu bağlamda önce iki disiplinin ortak felsefi kökleri üzerinde durulmakta, ardından hem iktisat hem psikoloji bilimleri için ortak kabul edilen bazı kavramlara değinilmekte, daha sonra da iki disiplinin son yıllardaki sistematik birlikteliğine yer verilerek iktisat ve psikolojinin birlikte kullanıldığı çalışmalar özetlenmektedir.

İkinci bölüm, geleneksel iktisadın insan anlayışını ele almaktadır. Bu bağlamda önce kapitalist sistemde insanın bencilliğini ele alan ve Smith'i de etkileyen bir eser olan B. Mandeville'in *Arılar Masalı* adlı eseri incelenmektedir. Bir sonraki alt bölümde A. Smith'in insan anlayışı, bu konuyu ele alan iki farklı eseri, *Ahlaki Duygular Kuramı* ve *Ulusların Zenginliği* doğrultusunda açıklanmaktadır. J. Bentham'ın faydacı felsefesinin iktisadi insan tanımına yaptığı katkının açıklanmasından sonra, iktisadi insana yöneltilen eleştirilerin özetlenmesiyle bölüm son bulmaktadır.

Üçüncü bölüm, psikolojinin tanımladığı insanı ele almaktadır. Psikoloji biliminin doğduğu yıllar, bir bilim olarak kabul edilme endişesiyle insanın bir makine olarak ele alındığı dönem ve bu yaklaşıma yöneltilen eleştiriler, farklı psikolojik akımlardan da bahsedilerek anlatılmaktadır. İnsanı farklı duygularını da göz önüne alarak yapıcı bir şekilde ele alan Hümanistik Psikoloji akımı ve bu akımın öncü isimlerinden Carl Rogers'ın eserleri takip eden alt bölümü oluşturmaktadır. Hemen ardından insanın anlam arayan bir varlık olduğunu söyleyen ve çalışmalarını bu konuda yoğunlaştırmış Viktor Frankl ve insanın anlam arayışı üzerinde durulmuştur. Son alt bölüm geleneksel iktisadın unuttuğu iki insani kavram, empati ve diğerkâmlık, üzerine yoğunlaşmıştır.

Dördüncü bölümde, mevcut iktisadi sistem olan kapitalizmin körüklediği temel duygular ele alınmıştır. Sırasıyla korku ve kaygı, bencillik, güvensizlik, hırs, öfke ve huzursuzluk duyguları ve bu duyguların aşırı yaşanmasının yarattığı psikolojik sorunlara yer verilmiştir.

Beşinci bölüm, modern yaşamda kapitalizmin psikolojik etkilerine ayrılmıştır. Günümüzün küreselleşmiş kapitalist dünyasında insanların değişen zaman algıları ve bunun kendileriyle ilgili algılarında ve başka insanlarla olan ilişkilerinde yarattığı sorunlar ilk alt bölümde ele alınan konuları oluşturmakta. Ardından günümüzde insanın çok fazla seçenekle karşılaşmasının yarattığı dağınıklık, suçluluk duygusu ve bunalım süreçleri açıklanmakta ve modern kapitalist yaşamın ilahları olarak kabul edilen statü ve başarı kavramları üzerinde durulmakta. Takip eden alt bölümde ise değişen ve hıza endeksli yaşam algısının, çok fazla seçenekle karşı karşıya kalınmasının, statü ve başarının yüceltildiği bir yaşam tarzının insanda yarattığı kaygı bozukluğu, depresyon ve diğer psikolojik bozukluklar üzerinde durulmakta. Bu bölüm, tüm bu anlatılanların gerçek hayattaki güncel bir örneği olarak Fransız Telekom Şirketinde çalışanların intiharlarını ele alan alt bölümle sona ermektedir.

Sonuç bölümü ise bu kitap boyunca ele alınan konuları ve varılan sonuçları özetlemektedir.

İKTİSAT VE PSİKOLOJİ İLİŞKİSİ

"Beni bende demen, bende değilim
Bir ben vardır bende, benden içeri"
Yunus Emre

Öncelikle belirtilmesi gereken hem iktisadın hem psikolojinin bir sosyal bilim olduğudur. Psikoloji insan duygu ve davranışlarını incelerken, iktisat da kapitalist ilişki seti içinde tanımlanmış insan davranışını inceler. Dolayısıyla insan her iki disiplinin de konusudur. İktisadın ve psikolojinin inceleme alanı insan olduğu halde, insanı ele alma biçimleri zaman zaman önemli farklılıklar gösterir. Bu konuyu ilerleyen bölümlerde oldukça ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

Ortak Felsefi Kökler

İktisat ve psikolojinin bir diğer ortak özelliği aynı felsefi köklerden türemiş olmalarıdır. Jeremy Bentham, James Mill, John Stuart Mill gibi düşünürler her iki disipline önemli katkılarda bulunmuş isimlerdir. Geleneksel iktisadın temel taşlarından birini oluşturan "faydacı felsefe"nin kökleri psikolojik hedonizme (hazcılık) uzanır. Psikolojik hazcılık, insanın tüm eylemlerinde başvurabileceği tek ölçütün acıdan kaçınıp hazza ulaşmaya çabalamak olduğunu öne sürer. Bu görüşe göre insanlar kaçınılmaz olarak hazların peşine düşerler ve tüm eylemlerinin amacı aldıkları hazzı en yüksek düzeye çıkarmaktır. Bentham'ın, doğanın insanı iki egemen efendinin, haz ve acının, yönetimi altına yerleştirdiği savından yola çıkarak oluşturduğu psikolojik hazcılığı, bütün güdülenimin mevcut ya da olası haz umuduna dayandığını savunur.[1]

[1] *Felsefe Sözlüğü*, 2002, s.648.

Psikolojik hazcılık, geleneksel iktisat teorisinin temelini oluşturan "çıkarı peşinde koşan insan" tanımının da altyapısını belirler. Geleneksel iktisat teorisine göre her insanın davranışları faydasını en çoklaştıracak, zararını da en aza indirecek şekilde belirlenmektedir. Aynı zamanda bir insanın faydasını en çoklaştırmasının, içinde bulunduğu toplumun da faydasını en çoklaştırdığı görüşü hakimdir. Yani kişisel çıkarlarla toplumun çıkarları arasında uyuşmazlık olabileceği konusu tamamen göz ardı edilmiştir. Geleneksel iktisat teorisi böylece, zevk ve acının hesaplanmasından ibaret bir alan olarak algılanmıştır. Böylece faydacı ahlak felsefesinin temelini oluşturan hazcı psikoloji, geleneksel iktisat teorisine güçlü bir şekilde yön vermiştir.[2]

Ortak Kavramlar

Faydacı felsefe dışında da iktisat alanındaki bazı temel kavramlar, psikoloji alanında da kendilerine önemli bir yer bulurlar. Bunlardan biri "fırsat maliyeti" kavramıdır. Herhangi bir konuda birden fazla seçenekle karşı karşıya kaldığımızda ve bir tercih yapma durumunda kaldığımızda, tercih etmediğimiz seçenek bizim fırsat maliyetimiz olur. Yaptığımız her tercih, başka bir olasılıktan vazgeçtiğimiz anlamına gelir. Bu vazgeçişler ise bazen insana ağır sorumluluklar yükleyebilirler. Fırsat maliyetinin psikolojik etkileri bu kitabın beşinci bölümünde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Burada sadece fırsat maliyeti kavramının karar verme ve tercih yapma süreçleriyle ilgili olduğunu, bu süreçlerin aynı zamanda psikolojinin de konusu olduğunu vurgulamak istiyorum.

İktisadın ve psikolojinin ortak ilgi alanına giren bir diğer temel kavram "azalan verimler kanunu"dur. Herhangi bir üretim ya da tüketim süreci söz konusu olduğunda, üretime ya da tüketime katılan her ilave birim, bir öncekine oranla daha az fayda sağlar. Bunun sonucunda, belli bir noktaya kadar toplam fayda artar ve o noktadan sonra azalmaya

[2] Myrdal, 1969, s.23-55.

başlar. Örneğin çok acıktığımızda ve bir tabak yemek yediğimizde bu bize belli bir fayda sağlar. İkinci tabak yemek yine bize belli bir fayda sağlar ama bu fayda ilk tabağın sağladığından daha azdır. Üçüncü tabak yemek ise hem birinci hem ikinci tabak yemekten daha az fayda sağlar, ama toplam faydayı artırır. Bu noktadan sonra (belirtmek gerekir ki bu nokta her insana göre değişir) yenilecek her tabak yemek bize fayda değil zarar sağlayacaktır ve toplam fayda azalmaya başlayacaktır. Bu kural istisnalar hariç, hayatımızın hemen her alanı için geçerlidir. Azalan verimler yasası da insanın tatmin düzeyiyle, sınırlarıyla ilgili olduğu için aynı zamanda psikolojinin de ilgi alanına girer. İktisat bilimi, sınırlı bir ortamda da olsa, insan davranışı ile ilgili olduğu için dolaylı olarak psikolojinin de ilgi alanına girer.

İktisat ve Psikolojinin Sistematik Birlikteliği

İktisat ile psikoloji bilimlerinin bir takım ortak felsefi köklerden beslenmesine karşın, iki disiplinin sistematik birlikteliği oldukça yenidir. Bu sistematik birlikteliğin başlangıcını 1981 yılına dayandırabiliriz. Çünkü 1981 yılında *Journal of Economic Psychology* adıyla iktisat psikolojisi üzerine bir dergi yayınlanmaya başlandı ve bugüne kadar, her bir ciltte ortalama beş sayı olmak üzere 31 cilt yayınlandı. Derginin amaçları arasında iktisat ve psikoloji disiplinleri arasındaki işbirliğini arttırmak ve her iki disiplinin birbirinden daha fazla faydalanmasını sağlamak, önemle vurgulanıyor. Derginin her bir sayısındaki konu başlıklarını incelediğimizde, konuların büyük bir çoğunluğunun tüketici davranışları, rasyonel seçim ve karar alma süreçleri üzerine olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte seyrek de olsa bazı ekonomik olguların (enflasyon, rekabet gibi) insan davranışları üzerindeki etkilerini ele alan yazılara rastlamak mümkün.

Bu derginin profili gerçekten de iktisat ve psikoloji bilimlerinin bilinçli işbirliğinin izlediği yol hakkında önemli ipuçları vermekte. İki bilimin işbirliğinin bugüne kadar izlediği geliş-

me iki başlık altında ele alınabilir: İktisat Psikolojisi ve Davranışçı İktisat. İkisi arasındaki farkı belirtmek gerekirse, İktisat Psikolojisinin, psikoloji biliminin bir uzantısı olduğu ve iktisadi davranışı incelediği; Davranışçı İktisadın ise iktisat biliminin bir uzantısı olduğu ve iktisadi davranışın incelenmesinde iktisadi esasları temel alarak psikoloji biliminden yararlandığı söylenebilir.[3] Her ne kadar bu şekilde tanımlanarak farklılaşmışlarsa da, iktisat psikolojisi ve davranışçı iktisat arasındaki ayrımın sınırları çoğu zaman belirsizdir.

Antonides, iktisat psikolojisinin, psikolojinin alt dalları olan kişilik psikolojisi, gelişimci psikoloji, sosyal psikoloji ve bilişsel psikolojiden beslendiğini söyler.[4] Kişilik psikolojisi bireylerin kişiliklerini, gelişimci psikoloji insanların yetiştirilme ve eğitim süreçlerinin kişiliklerin oluşumuna katkısını, sosyal psikoloji kişinin sosyal ortamdaki davranışını, bilişsel psikoloji ise insanın algı, düşünme, öğrenme gibi süreçlerini inceler. İktisat psikolojisi de kişisel, gelişimsel, sosyal ve bilişsel unsurları içeren iktisadi davranışı ele alır. İktisadi davranış ise, insanların iktisadi karar süreçlerindeki davranışlarını, bu davranışların belirleyicilerini ve sonuçlarını kapsar. Yukarıda saydığımız kişisel, gelişimsel, bilişsel ve sosyal faktörler de insanların iktisadi karar süreçlerindeki davranışlarını belirler.

Özellikle son yıllarda iktisat ve psikoloji bilimleri arasında işbirliği artmaktadır. Karar alma araştırmaları ve oyun teorisi her iki alanın da katkı yaptığı konulardır. İktisatçılar tarafından geliştirilen "öznel fayda teorisi" bazı psikolojik araştırmalara esin kaynağı olmuş ve Kahneman ve Tversky tarafından geliştirilen "beklenti kuramı"nın oluşmasına yol açmıştır.[5]

Beklenti kuramı hem iktisatçıların hem de psikologların ilgisini çeken bir alandır. Bu kurama göre insanlar kayıpları bertaraf etmek istediklerinde risk almaya eğilimli oluyorlar, kazançlar üzerine odaklandıklarında ise risk almama eğiliminde oluyorlar. Buna göre insanlar kesin bir kazançla bir

[3] Warneryd, 1994.
[4] Antonides, 1996, s.9.
[5] Kahneman ve Tversky, 1979.

kazanç olasılığı arasında tercih yapmak durumunda kaldıklarında, kazanç olasılığının beklenen değeri daha yüksek olsa bile, risk almayıp kesin kazancı tercih ediyorlar. Öte yandan kesin bir zararla olası bir zarar arasında tercih yapmak durumunda kalındığında, olası kaybın vereceği zarar beklentisi daha yüksek olsa bile, olası kayıp yönünde tercih yapılıyor. Bu durumda insanların karar verme ve risk alma davranışları durumun kayıp veya kazanç olarak algılanmasına göre değişiyor.

Tercih ya da seçim meselesi de daha önce belirttiğimiz gibi hem iktisadın hem psikolojinin ilgi alanına giriyor. Fakat seçim yapma meselesi iktisadın ana konularından birini oluştururken, psikolojide bu kadar merkezi bir yer kaplamıyor. İktisatta seçim yapma durumu söz konusu olduğunda insanların tamamen rasyonel davranması bekleniyor. İktisadi anlamda rasyonel olmayan bir seçim yapıldığında ise, iktisat kurallarına uygun olarak rasyonalize edilmeye çalışılıyor. Psikolojide ise insanla ilgili kesin varsayımlar söz konusu olmadığından, insanın seçim yapma süreci inceleniyor ve belli bir seçim davranışına giden süreç önem kazanıyor. İktisatta sonuç önemliyken, psikolojide süreç önem kazanıyor. Bu durum, iki disiplinin olayları ele alış tarzlarındaki önemli bir farklılıktır. İktisatta tek tipleştirme sorunu söz konusuyken, psikolojide çeşitlilik alanı zenginleştiriyor. Başka bir deyişle psikolojide, iktisatta olduğu gibi, tek tip bir insan davranışıyla karşı karşıya kalmıyoruz. Farklı insanlar, farklı koşullarda farklı şekilde davranabiliyorlar ve sıra dışı bir davranış rasyonalize edilerek kurala uygun hale getirilmesi gereken bir durum olarak değil, disiplini zenginleştiren bir unsur olarak görülüyor.

İki disiplinin rasyonalite kavramına bakışları da farklılık gösteriyor. İktisat, insan davranışını rasyonel kabul ederken ve varoluşunu da buna dayandırırken, psikoloji insanın hem rasyonel hem irrasyonel davranışları ve bunların nedenleriyle ilgileniyor. Simon, akılcı olsun veya olmasın, her davranışın altında bir neden yattığını, dolayısıyla psikolojinin de rasyo-

naliteyi kabul ettiğini ama rasyonaliteye yüklediği anlamın iktisattakinden farklı olduğunu söylüyor.[6] İktisat, insanı ve davranışını nesnel bir şekilde ele alırken, psikoloji öznel bir şekilde ele alıyor ve her farklı öznel durum disiplini zenginleştiren bir unsur oluyor.

İktisattan söz ettiğimizde, ana akım iktisat olan geleneksel (klasik-neoklasik) iktisat öğretisi anlaşılıyor, oysa psikolojiden bahsettiğimizde geleneksel iktisat kadar hakim bir ana akım söz konusu değil. İlerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, psikolojide pek çok akım mevcut ve bu akımlar birbirlerini zaman zaman etkilemekte.

Daniel Kahneman iki disiplini birbirine yaklaştırmaya, iki bilim arasında köprüler kurmaya çalışan bir bilim adamı. Asıl alanı psikoloji. İnsanın iktisadi davranışlarına ilgi duymaya başlayınca, iktisat bilimine merak sarmış ve bu alana yaptığı katkılarla 2002 yılında Nobel Ekonomi Ödülünü almıştır. Kahneman, "İktisada Psikolojik Bir Bakış" adlı makalesinde şöyle diyor: "İktisadın psikolojik varsayımlarıyla ilk karşılaşmam 1970'li yıllarda okuduğum bir makale sayesindedir. Makalenin ikinci ya da üçüncü cümlesinde iktisat teorisinde insanın rasyonel ve bencil olduğu, zevk ve tercihlerinin de değişmediği yazılıydı. Bunu çok tuhaf buldum çünkü bir psikolog olarak ben, bunun tek bir kelimesine bile inanmamak yönünde eğitilmiştim".[7]

Kahneman aynı makalenin geri kalanında, aradan geçen 30 yılda bu varsayımların geçirdiği değişimlerden bahseder. Bu 30 yıl zarfında iktisat bilimi gerek bencillik gerekse rasyonalite konusunda katı kuralları biraz esnetmiştir. İnsanların yalnızca maddi çıkar dürtüsüyle hareket etmedikleri, çıkarları elvermese bile kendilerine düşmanca davranan insanlara karşı ters davranabildikleri, kendilerine dostça davrananlara ise yardımcı olmak eğilimi gösterdikleri, alışkanlığın kimi zaman kişisel çıkar dürtüsünden daha güçlü olduğu gibi unsurlar iktisat çalışmalarında yer almaya başlamıştır. Ayrıca

[6] Simon, 1986, s.212.

[7] Kahneman, 2003, s.162.

insanların her zaman rasyonel davranmadığı ve ancak sınırlı bir rasyonaliteye sahip oldukları kabul edildi. Kahneman her ne kadar son 30 yılda iktisadın temel varsayımlarının bir miktar esnetilerek psikolojiye biraz yakınlaştığını ifade etse de, iki disiplinin temel bakış açılarının hâlâ birbirinden çok farklı olduğunu ve yakın bir gelecekte iktisat ve psikolojinin insan davranışına bakış açısında ortak bir görüş benimsemelerinin mümkün gözükmediğini söylüyor.[8]

Bu bölümde iktisat ve psikoloji arasındaki var olan ilişki özetlenmiştir. İki disiplinin ortak felsefi kökleri ve ortak konuları olduğu belirtildikten sonra, iktisat ve psikolojinin birlikte yer aldıkları çalışmalara yer verilmiştir. Daha önce de vurgulandığı gibi insan, her iki disiplinin de konusu olduğu halde, iktisatta ve psikolojide ele alınış tarzları oldukça farklıdır. Bu nedenle takip eden bölümlerde önce iktisat biliminin, daha sonra da psikoloji biliminin insanı ele alış tarzları ayrıntılı bir şekilde incelenecek, aralarındaki benzerlik ve farklılıklar, yarattıkları sonuçlarla birlikte ele alınacaktır.

[8] a.g.e.

GELENEKSEL İKTİSADIN İNSAN ANLAYIŞI

"Uygarlığın bedeli nevrozla ödenir"
Sigmund Freud

Geleneksel iktisat öğretisinin insan anlayışı oldukça basittir. Bu öğretide insanın iki temel özelliği üzerinde durulur. Birinci ve neredeyse tüm iktisat yazınına damgasını vuran özellik bencilliktir. Bu anlayışa göre insan her şeyin üzerinde bencil bir varlıktır. Kendi çıkarını her şeyden önde tutar. Dikkat çekmek istediğim bir nokta, bencilliğin insanın doğal yapısından ileri geldiğinin vurgulanmasıdır. Yani insan sosyal ve ekonomik koşullardan tamamen bağımsız olarak, doğuştan bencildir. Bu özellik, koşullar ne olursa olsun, veri olarak alınır.

Geleneksel iktisat öğretisine göre insanın bencillik özelliğinin yanı sıra çok önemli ikinci bir özelliği daha vardır: Akılcılık. İnsan akılcı (rasyonel) bir varlıktır. Akılcılık kavramının iktisatta, günlük hayattaki kullanımından biraz daha farklı bir anlamı vardır. Buna göre, bir insanın akılcı olması, hayatta karşısına çıkan tüm durumlarda kendi çıkarını en yüksek düzeye çıkaracak tercihi yapabilmesi, buna göre davranabilmesi anlamına gelir. Burada üzeri biraz örtülü olarak da olsa, insanın bencillik özelliği akılcılıkla taçlandırılmaktadır. Çünkü bu anlayışa göre kendi çıkarını her şeyin üzerinde tutan bencilce bir davranış, aynı zamanda akılcı bir davranıştır. Bunu tersinden okursak bencilce olmayan bir davranış, aynı zamanda akıl dışıdır.

Geleneksel iktisat anlayışının, insanı diğer tüm özelliklerinin ötesinde bencil ve akılcı varsayan anlayışı, üniversitelerde okutulan *İktisada Giriş* kitaplarında Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* adlı kitabına dayandırılır. Oysa Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* kitabının yayınlanmasından önce Bernard

Mandeville *Arılar Masalı* adlı eserini yayınlamıştı. *Arılar Masalı* tek tek bireylerin bencil, çıkarcı ve ahlaksızca davrandıkları durumlarda, içinde yaşadıkları toplumun yararını en üst düzeye çıkardıklarını anlatır. Birazdan ayrıntılı bir şekilde ele alacağım bu eser, geleneksel iktisat biliminin kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith'i hiç kuşkusuz etkilemiştir. Bu etkinin ne yönde olduğu da tartışma konusudur. Çünkü Smith, *Ulusların Zenginliği*'nden önce yazdığı *Ahlaki Duygular Kuramı* adlı kitabında, Mandeville'in *Arılar Masalı*'nı kıyasıya eleştirmekten geri durmazken, *Ulusların Zenginliği*'nde insanın davranışlarını temelde bencil ve çıkarcı varsayarak Mandeville'in eserindeki düşüncelere daha yakın bir çizgi benimsemiştir.

Bernard Mandeville ve Arılar Masalı

Mandeville'in *Arılar Masalı* şekil olarak La Fontaine masallarını andıran nazım bir eserdir. İlk olarak 1705 yılında yayımlanan bu eser, o günün İngiltere koşullarını simgeleyen bir arı kovanını anlatır. Bu arı kovanının en önemli özelliği ahlaksızlıkla dolu olmasıdır. Özellikle sahtekarlık, lüks düşkünlüğü ve kibir en çok göze çarpan ahlaksızlık çeşididir. Bu arı kovanında varolan mesleklerin hepsi sahtekarlıktan nasibini almıştır. Tıpkı İngiltere gibi krallıkla yönetilen bu kovanda avukatlar müşterilerini dolandırırlar, doktorlar tedavi edemedikleri hastalarından ücret alma peşindedirler. Aynı şekilde tüccarlar müşterilerini kandırırlar, hakimler rüşvet alırlar, bakanlar devlet hazinesinden para çalarlar. Kovan halkı, hiç istisnasız, kibirlidir ve lüks tüketime karşı çok iştahlıdırlar. Kovan halkının ahlaksızlıklarının anlatıldığı eserin ilk bölümü dönemin tipik hiciv eserlerini andırır ve okuyucu, ilerleyen bölümlerde bu ahlaksızca davranışların yol açtığı kötülüklerin ortaya çıkması ve kovan halkının bundan dolayı pişmanlık duyması, cezasını çekmesi ve nihayet doğru yolu bulması beklentisindedir. Fakat bu beklenti gerçekleşmez.

Eserde kovan halkının tüm bu ahlaksızca davranışları bir bütün olarak kovanın mutluluğunu ve refahını sağlar.

Nazım eserin aşağıdaki dizelerinde bu durum açıkça görülmektedir:[9]

"Her yer ahlaksızlıkla doluydu

Fakat bu, bütünde bir cennet yaratıyordu"

"Suçları onların muhteşem olmalarını sağladı
Ve erdem, siyaset sayesinde
Binlerce kurnazca hile öğrendi
Ve böylece, birbirleriyle etkileşerek
Erdem ve sahtekarlık dost oldular".

Mandeville, eserinde özellikle iki tür ahlaksızlık üzerinde durur ve bunların ulusal refah için gerekli olduklarını savunur. Bu ahlaksızlıkların birincisi sahtekarlık, ikincisi de kibir ve lüks tüketime olan düşkünlüktür ve bunlar toplumun en saygın üyelerinin özellikleridirler. Arı kovanında sahtekarlık, soygun, rüşvet alma, dolandırıcılık o kadar yaygındır ki bunun karşıtı olan dürüstlük erdemi, kovanı tüm bu günahlardan kurtarmaya yeter ama aynı zamanda kovanı refah ve zenginliğinden de eder, çünkü sahtekarlığın önlenmesiyle birlikte pek çok meslek yok olur, işsizlik artar ve arılar kovanı terk edip başka yerlere göç etmeye başlarlar.

Kibir ve lüks düşkünlüğü ise, bir günah olarak kabul edilmelerine karşın, tüketimi ve istihdamı arttırırlar, böylece ulusal refaha katkıda bulunurlar. Tutumluluk gibi erdemler ise, tıpkı arı kovanının yıkılıp dağılmasına neden olan dürüstlük erdemi gibi, ulusal zenginliğin düşmanıdırlar.[10]

Böylece Mandeville, ahlaki erdem ile iktisadi gelişmişlik arasında bir tercih yapılması gerektiğini, ikisinin bir arada

[9] Bu ve bundan sonraki tüm dizeler eserin İngilizce aslından kendi tercümemdir.

[10] Mandeville, 1970, s.17

bulunmasının mümkün olmadığını vurgular. Şimdi Mandeville'in nazım eserindeki ilgili dizeleri görelim:

"O asil günah, lüks düşkünlüğü
Milyonlarca yoksulu istihdam etti
Ve nefret edilen kibir
Bir milyon yoksulu daha"

Bir diğer dize grubu ise lüks düşkünlüğü ve kibir olmadığı takdirde ekonomik gelişmenin ve refahın mümkün olamayacağını vurgular niteliktedir.

"Kibir ve lüks düşkünlüğü azalınca
Yavaş yavaş denizleri terk ederler
Yalnızca tacirler değil, şirketler
Tüm imalatı kaldırırlar
Koca kovanda yalnızca birkaç kişi kalır
Binlerce arı kaybolmuşlardır"

Nazım eserin son kısmı olan anafikir kısmında ise Mandeville şöyle yazar:

"Büyük ahlaksızlıklar olmadan
Beyindeki boş bir ütopyadır
Sahtekarlık, lüks düşkünlüğü ve kibir yaşamalı
Ve biz onlardan faydalanmalıyız"

İlerleyen dizelerde ise şöyle devam ediyor:
"Ahlaksızlık faydalı bulunmuştur
.....
Tek başına erdem ülkeleri yaşatamaz"

Mandeville'e göre insanlar, doğal hallerine bırakıldıklarında sadece kendilerine zevk verecek şeylerin peşinden giderler, kendi doğal eğilimleri doğrultusunda davranırlar ve bunu yaparken asla başka insanların üzerinde ne gibi bir etki yaratacaklarını düşünmezler. Bir başka deyişle kendi doğal eğilimleri yönündeki davranışlarının diğer insanlara yarar veya zarar verme ihtimalini hiç hesaba katmazlar. Bu durumda

Mandeville'e göre insanlar doğal hallerinde katışıksız birer bencildirler. Hiç kimse kendiliğinden bir eğilimle sırf başkasının yararına olacak davranışta bulunmaz.[11]

Mandeville, kitabının "Ahlaki erdemin Kökeni Üzerine Düşünceler" adlı bölümünde ahlaki erdem olarak, günümüzde "diğerkâmlık" olarak adlandırdığımız, başkalarının yararını kendi yararı kadar veya kendi yararından daha çok düşünebilme ve buna göre davranabilme yetisinin insanın doğal yapısında varolmadığını, ancak hukuk veya politika yapıcılar tarafından böyle bir davranışın insanlara öğretilebileceğinden söz eder. Ona göre, diğerkâmlık gibi bir ahlaki erdemi insanlara kabul ettirmenin en etkili yolu iltifat, onay ve övgüdür. Çünkü her insan onaylanmak ister, iltifat ve övgüden hoşlanır. İnsanlar onay ve övgüden alınan hazza alıştırıldıktan sonra, onlara övünç ve utanç duyguları öğretilebilir. Övünç hayatta tadılabilecek en güzel duygu, utanç ise en kötü duygu olarak belletilebilir. Böylece insanlar övünce ulaşmak ve utançtan kaçmak için erdemli davranırlar. Fakat bu, Mandeville'e göre insanın doğal yapısına aykırı bir durumdur. Kimi insanlar kendi özlerini inkâr edemez, doğal yapılarına aykırı davranamazlar. Bunlar daha ilkel ve düşük zekalı insanlardır ve başkalarının yararını hiç düşünmeden kendi çıkarlarını gözetirler. Başka bir grup insan ise doğal yapılarına, akılcılıkları sayesinde hükmedebilirler, kendi doğal dürtülerinin tersine başkalarının ve toplumun çıkarını gözetirler.

Mandeville, insanların kendi doğal dürtüleri ve iştahları yönündeki tüm davranışların "ahlaksızlık" olarak tanımlandığını, kendi doğal dürtülerinin tersine, tutkularını yenerek, akılcı bir "iyi olma" yönünde başkalarının iyiliğini hesaba katarak yapılan davranışların ise "erdem" olarak tanımlandığını söyler.[12]

---

[11] a.g.e, s.82
[12] a.g.e, s.86

Adam Smith'in İnsan Anlayışı

Bir ahlak felsefecisi olan Adam Smith, insan duygu ve davranışlarıyla ilgili düşüncelerini ilk olarak 1759 yılında yayınlanan *Ahlaki Duygular Kuramı* adlı eserinde ayrıntılı olarak açıklamıştır. Bu eserde Smith'in, Mandeville'in *Arılar Masalı* eserindeki insan yorumuna karşı eleştirel düşüncelerini de görmek mümkündür. Smith, Mandeville'in *Arılar Masalı* eserinde tasvir ettiği sistemin ahlaksız olanla, ahlaklı olan arasındaki farkı tamamen ortadan kaldırdığını, bu nedenle de çok tehlikeli olduğunu yazar ve şöyle devam eder: "Dr. Mandeville edep duygusuyla, beğenilmeye ve övgüye layık olanı yapma isteğiyle girişilen her hareketi, beğenilme ve övülme isteğinden, ya da kendi deyişiyle gösterişçilikten kaynaklanan bir hareket olarak görüyor... Başkalarının duygularıyla ilgili olan veya olması gereken her şeyi gösterişçilik olarak ele alıyor ve bu göz boyamacılık yoluyla çok hoşlandığı sonuca, kişisel ahlaksızlıkların sosyal yararlar olduğu sonucuna ulaşıyor".[13]

Ahlaki Duygular Kuramı adlı eserinde Smith'e göre insan davranışının belirleyici ilkesi "sempati"dir. Yani, insanların başkalarının acı ve sevinçlerini paylaşma, başkalarını kendi acı ve sevinçlerine ortak etme eğilimleridir. Ama bunun yanında "kendini sevme" ilkesi de açıklayıcı bir unsur olarak yer alır. İnsan sosyal bir varlık olduğu, yani başkaları tarafından bakılan ve değerlendirilen, bu bakışlara ve değerlendirmelere her şeyden fazla önem veren bir varlık olduğu için, bu iki ilke birbiriyle çelişmez.[14]

Bu kitabında Smith, sempati ve kendini sevme ilkesini ekonomik faaliyetin açıklanmasında da kullanır. İnsanın neden maddi durumunu iyileştirmek için çalışıp didindiği, neden doğal ihtiyaçlarından daha fazlasına sahip olmak için uğraştığı sorularını ele alır. Smith'e göre: Zenginliklerimizi sergileyip yoksulluğumuzu saklamamız, insanlığın acımızdan çok sevin-

[13] Smith, 1759, s.493-494; aktaran Buğra, 1995, s.96.
[14] Buğra, 1995, s.97.

cimize sempati duyma eğilimi taşımasındandır... Dünyadaki bütün bu çabaların başka ne amacı olabilir? Zengin kişi zenginlikleriyle gururlanır, çünkü onların doğal olarak dünyanın ilgisini üzerine çektiğini düşünür. Yoksul kişi ise, bunun aksine yoksulluğundan utanır. Yoksulluğunun onu, ya diğer insanların bakışlarından gizlediğini, ya da kendisine bakan olursa, bakanların çektiği sefalet ve üzüntü karşısında kardeşçe duygular besleyemeyeceklerini düşünür.[15]

Burada Smith'in sempati ilkesiyle, Mandeville'in insanların övgüye ve onaylanmaya duydukları ihtiyaç vurgusu arasında bir paralellik vardır. Mandeville, her insanın onaylanmak istediğini, iltifat ve övgüden hoşlandığını söylemişti. Dolayısıyla bir ahlaki erdemi insanlara kabul ettirmek için onay ve övgüden yararlanılabileceğini vurgulamıştı. Smith ise insan davranışlarının altında yatan en önemli etkenin sempati olduğunu, insanların başkalarının gözünde nasıl göründüklerine yani başkaları tarafından nasıl değerlendirildiklerine çok önem verdiklerini belirtiyor. Bu durumda bu iki düşünürün düşüncelerinin, Smith'in aksine çelişmediği hatta belli bir oranda uyuştuğu düşünülebilir. Başkalarının gözüne sempatik görünme isteği altında onaylanma, övgüye değer bulunma arzusu yatar. İnsan olarak hepimiz onaylanmak, övgüye değer bulunmak isteriz. Başkaları bizi beğensin, bize karşı sempati duysunlar isteriz. Bu açıdan bakıldığında sempati ilkesiyle, onaylanma ve övgüden alınan haz arasında ciddi bir fark yoktur.

Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı* ile Mandeville'in *Arılar Masalı* eserlerinde belirtilen görüşlerdeki temel fark neyin öncelikli olduğunda. Mandeville'e göre bencillik insanların temel ve doğal eğilimidir ve eğer ahlaksızlık, bu bencilliğe hizmet edecekse, ahlaksız davranış (hile, sahtekarlık, kibir vs...) tercih edilir. İnsanların bencilce dürtülerine göre davranmaları da topluma fayda sağlar. Yani Mandeville, insan davranışındaki temel dürtüyü bencillik, çıkarcılık olarak açık-

[15] Smith, 1759, s.112-113; aktaran Buğra, 1995, s.98.

ler. Smith ise *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda insan davranışının altındaki temel dürtüyü sempati yani başkalarının gözündeki değerimiz olarak ele alır. *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda bahsedilen "kendini sevme" ilkesi, bencillik boyutuna ulaşmamış, sağlıklı ve gerekli bir öz sevgidir.

Geleneksel iktisadın üzerine basa basa vurguladığı insanın temelde her şeyin üzerinde bencil olduğu konusuna Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda hiç yer verilmez.

Smith, "Ahlaki Duygular Kuramı"nın yayınlanışından tam 17 yıl sonra 1776 yılında yayınlanan *Ulusların Zenginliği* adlı, iktisat dünyasına damgasını vurmuş, en çok bilinen eserinde artık sempati ilkesinden söz etmez. Bu yeni kitabındaki açıklayıcı ilke yalnızca kişisel çıkar arayışı ve takas ve mübadele eğilimidir. Smith'e göre insan, yalnızca kişisel çıkar dürtüsüyle hareket eden bir yaratık değil, aynı zamanda, istediğini diğer insanlarla değişim ilişkilerine girerek elde eden bir varlıktır.[16] *Ulusların Zenginliği*'nde Smith bu durumu şöyle açıklar: *"İşbölümü, insan doğasında var olan bir özelliğin yavaş yavaş gelişmesiyle ortaya çıkan gerekli bir sonucudur: Mal değişimi, takas ve bir şeyi başka bir şeyle mübadele etme eğilimi... Bu eğilime tüm insanlarda rastlanır, başka hiçbir hayvan türünde bu eğilim yoktur... Uygar bir toplumda, insan her an çok sayıda başka insanın işbirliğine, yardımına gerek duymasına rağmen, insan hayatı birkaç kişinin dostluğunu kazanmaya ancak yeter. Diğer hayvan türlerinin hepsinde, her hayvan yavruluktan çıkınca bağımsızdır ve bulunduğu doğal halinde başka hiçbir canlı yaratığın yardımına gerek duymaz. Ancak insanın hemen her zaman kendi hemcinslerinin yardımına ihtiyacı vardır ve bu yardımı sadece onların cömertliğine bağlı olarak beklerse, eli boş kalır. Kendine yarar sağlayacak biçimde onların bencilliğine seslenirse ve kendisinin onlardan istediğini yerine getirmenin onların da çıkarı olduğunu gösterebilirse başarılı olma şansı yüksek olacaktır. Bir başkasıyla alış veriş yapmak isteyen bir kimse, böyle*

[16] Buğra, a.g.e, s.100-101.

davranmak durumundadır. Tüm bu önerilerin anlamı, benim istediğimi bana ver, buna karşılık sen de bendeki istediğine kavuş biçimindedir ve gerek duyduğumuz o yardımların çok büyük bir bölümüne böylece kavuşmuş oluruz. Yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının yardımseverliğinden dolayı değil, onların kendi çıkarlarını gözetmeleri nedeniyle elde edebiliriz. Onların insancıllıklarına değil, bencilliklerine sesleniriz ve hiçbir zaman kendi ihtiyaçlarımızdan değil, onların kazançlarından söz ederiz. Dilenciden başka hiç kimse yalnızca hemşerilerinin yardımseverliğine dayanarak yaşamaz. Hatta dilenci bile tamamıyla buna güvenmez. İyiliksever insanların yardımları geçim kaynağını karşılamaktadır. Ama bu kaynak, yaşamak için gerek duyduğu maddelerin tümünü sağlasa bile, bunları tam onun istediği anda sağlamaz. Zaman zaman ortaya çıkan ihtiyaçların çoğu, diğer insanların yaptığı gibi sözleşme, takas ya da satın alma yoluyla giderilmektedir".[17] Adam Smith'in kendi cümlelerinden yaptığım bu alıntıdan da anlaşılabileceği gibi, bu eserinde insan takas ve mübadele eğilimi olan özünde bencil bir varlıktır.

Smith'in 17 yıl arayla yazdığı bu iki eserinde ele aldığı insanın temel özellikleri arasındaki bu farkın nedenleri nelerdir? Hem Smith'in kendi yazdıklarını hem de Smith hakkında yazılanları okurken, yazında "Adam Smith Sorunu" olarak adlandırılan bu sorun şu şekilde ele alınabilir: İnsanın zamanla düşünceleri, fikirleri, tecrübeleri değişir. Dolayısıyla Smith'in insan hakkındaki düşüncelerinin değişmiş olması, kendisinin değişmiş olmasıyla ilgili olabilir. Bunun yanı sıra bana çok mümkün gelen başka bir olasılık ise şöyle: Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı*'ndaki amacı ya da amaçlarından biri insan davranışlarının temelinde yatan özellikleri, dürtüleri açıklamaktı. Dolayısıyla bu eseri daha insan yönelimli, insanı ön plana çıkaran bir eser idi. Ahlaki duygular insana özgü olabilirdi ancak. Oysa *Ulusların Zenginliği*'nde amacı artık insanı açıklamak değil, kapitalist ilişkilerin yayıldığı ve artan bir şekilde kurumsallaştığı bir dönemde mevcut düzen içinde

[17] Smith, 1993, s.21-25.

ulusların nasıl zenginliğe kavuşacağını açıklamaktır. Dolayısıyla insanı da bu düzen içerisinde ve bu düzenin bir unsuru olarak ele almıştır. Amacı insanın, bu düzenin iyi işleyebilmesi açısından oynayacağı rolü anlatmaktır. 500 sayfayı aşkın *Ulusların Zenginliği* eserinde az önce özetlediğim insan özellikleriyle ilgili bölüm yalnızca beş sayfadır. Bu beş sayfalık bölüm de işbölümünün neden gerekli olduğunu anlatmak için yazılmıştır, insan doğasını açıklamak için değil. Hal böyleyken, iktisadın insan anlayışının, Smith'in *Ulusların Zenginliği* eserine dayandırılmasını haddinden fazla abartılmış bir durum olarak görmek yanlış olmaz.

Belirtmek gerekir ki Smith'in kendisi iki eserindeki insan tanımları arasında bir çelişki görmüyordu. Söz konusu iki çalışmasını birbirinin tamamlayıcısı olarak görüyordu. Smith inanıyordu ki her insanın başkaları tarafından kabul edilmek gibi temel bir arzusu vardır. Bu sempatiyi kazanabilmek için insanlar saygı ve hayranlık kazanacak şekilde hareket ederler. Ekonomik hayatta bu, alıcı ve satıcının her ikisinin de yaptıkları işlemden karşılıklı olarak yarar gördüğü kişisel çıkar demektir. Smith ekonomik ilerleme ve zenginliğin, sempati ve hayırseverliğin ön şartı olduğunu ileri sürer.[18]

Smith'in aynı eserde, mevcut iktisadi düzende çıkarı peşinde koşan insanın böyle yapmakla toplumun da çıkarına hizmet edeceğini ve bunun, piyasa düzeni olduğunu bildiğimiz, görünmez bir el tarafından sağlanacağı görüşü Mandeville'in *Arılar Masalı*'ndan oldukça etkilenmiş görünmektedir. Fakat Smith, kişisel çıkar peşinde koşmaktan bahsederken, Mandeville gibi hile, düzenbazlık, sahtekarlık, kibir gibi ahlaksızlıklardan hiç bahsetmez. Skoussen'in deyişiyle Smith'in iktisadi insanı, başkalarını incitmeden yardımlaşan biridir.[19]

---

[18] Skoussen, 2003, s.24.
[19] a.g.e, s.23.

Jeremy Bentham ve Faydacı Felsefenin Etkisi

Kişisel çıkar dürtüsüyle hareket eden insan modeli, Jeremy Bentham'in 1789 yılında yayınlanan *Ahlak ve Yasama İlkelerine Giriş* kitabındaki faydacılık felsefesiyle tamamlanır. Bir önceki bölümde de bahsettiğimiz faydacılık felsefesine göre insan davranışları zevk alma ve acıdan kaçınma isteği tarafından yönlendirilir. Dolayısıyla insan, doğası gereği zevklerini en çoklaştırmaya, acılarını ise en aza indirmeye çalışan bir varlıktır. Bentham, eseri boyunca insanların her türlü davranışının zevke doğru yol alma ve acıdan kaçınma dürtüsüyle oluştuğunu, bunun da faydasını en çoklaştırmak anlamına geldiğini kanıtlamaya çalışır. Bentham'a göre insanın hayattaki mücadelesi iyi ile kötü ya da akıl ile duygu arasında değil, zevk ile acı arasındaydı.

Faydacı felsefe, iktisadın temelindeki değer yargılarının bilimsel bir görünüm altında sunulabilmesine imkân tanıdığı için son derece çekiciydi. Bu açıdan faydacı felsefenin çok önemli bir çekiciliği de, iktisatçıların kendileriyle özdeşleştirmekten kaçındıkları Mandeville sisteminin ulaştığı noktaya, Mandeville'in insan davranışlarıyla ilgili "ahlaksız" önermelerine başvurmadan ulaşabilmesiydi. Yani faydacı görüş, ekonominin zorlayıcı ahlak kurallarından bağımsız olarak işleyebilen özerk bir düzen oluşturulabileceğini, insanların özünde ahlaksız olduklarını öne sürmeden gösterebiliyordu.[20]

Böylece iktisadi insanın temel özellikleri tanımlanmış oluyordu:

İnsan bencildir, kendi çıkarını her şeyden üstün tutar.

İnsan her durumda faydasını en çoklaştırmaya çalışır.

Dolayısıyla insan akılcıdır, çünkü her zaman elindeki kaynakları en iyi şekilde kullanarak kişisel çıkarını maksimize eder.

Bir başka deyişle insan her alanda bütün davranışlarını yönlendiren bu kişisel çıkar maksimizasyonu dürtüsü olduğu için, akılcıdır.[21] Tam bu noktada Mandeville'in akılcılık yakla-

[20] Myrdal, 1969; aktaran: Buğra, 1995, s.137.

[21] Irzık ve Buğra, 1998, s.35.

şımıyla, geleneksel iktisattaki akılcılık yaklaşımı arasındaki farkı belirtmek gerek.

Mandeville'e göre doğal yapısı gereği mutlak anlamda bencil olan insan, ancak akılcı olmak yoluyla bu bencillikten sıyrılabilir ve diğerkâm davranışlarda bulunabilir. Oysa geleneksel iktisada göre akılcılık, kendi çıkarını diğer herkesin çıkarından önce gözetme ve kendi çıkarını maksimize etme anlamına gelir. Mandeville, akılcılığı diğerkâmlığa ulaşmak için bir araç olarak görürken, geleneksel iktisat akılcılığı bencilliğe ulaşmada bir araç olarak görür.

18. yüzyılda bencil ve akılcı olarak tasarlanan liberal iktisadın insan modeli bazı eleştirilere ve özellikle akılcılık konusunda bir takım değişikliklere uğramış olsa da günümüzde hâlâ büyük ölçüde geçerliliğini korumaktadır.

İktisadi İnsana Yöneltilen Eleştiriler

Geleneksel iktisat kuramında, daha önce de açıklandığı gibi akılcı (rasyonel) davranış, kişinin çıkarını bildiği, bu çıkarı en çoğa çıkarmak için gerekli hesapları ve değiş tokuşları yetkiyle yaptığı anlamına gelir. Günlük yaşamda "akılcı" sözcüğü iyi düşünülmüş bir davranış anlamına gelir. İktisatta ise akılcı, bu anlamda kullanılmaz. İktisattaki anlayışta davranışın en çoklaştırıcı olması yeter. En çoklaştırma sağlandığında, bu sonucun düşünülerek sağlanması ya da başka bir yolla elde edilmesi fark etmez.[22] Pek çok iktisatçı, varsayılan bu akılcılığın kusursuz bir şekilde işlemediğini, sınırlı olduğunu kabul eder. Toplumlarda kuralların ve kurumların varlığı, insanın akılcılık gücünün sınırlı olduğunun göstergesidirler.[23] Ayrıca insanlar her zaman çıkarlarını en çoklaştıran seçeneği seçmeyebilirler.

Kahneman, insanları değerlendirme yaparken kolayca erişebildikleri nedenlere bakmakla yetindiklerini, olayların altında yatan daha derin nedenleri göz önüne almadıklarını söy-

[22] Börgers, 1996, s.1375-1376.
[23] Bulutay, 2004, s.63.

ler.[24] Sürekli değişen çevre ve ortam koşulları belirsizlik yaratır. İnsanlar sınırlı beyin gücüyle belirsizliklerle dolu bir dünyada sağlıklı bir çıkar maksimizasyonu yapamaz. İnsanların büyük bir bölümü başkalarının, özellikle de yakınlarının, dostlarının çıkarlarına zarar vermeden davranmayı, ancak bu yolla en çoğa ulaşmayı yeğlemektedir. Tüm bu etkenler "rasyonalite" varsayımının gerçekleşmesini engellerler.[25]

Anderson, çalışmasında insanların yalnızca bencillik güdüsüyle değil, aynı zamanda sevgi ve sorumluluk güdüleriyle de hareket ettiğini söyler.[26] Örneğin insanlar çoğu zaman karşı tarafın dostça hareketlerine karşı çok daha anlayışlı ve yardımcı; buna karşılık karşı tarafın düşmanca hareketlerine karşı çok ters, yıkıcı ve hatta zalimce davranırlar.[27]

Loewenstein, öfke, korku, açlık susuzluk, cinsel açlık, ızdırap gibi olumsuz duyguların insanları kendi öz çıkarlarına ters sayılabilecek davranışlara itebileceğini söyler.[28] Ayrıca insanlar kin, utanç, gurur gibi duygular nedeniyle başkalarını cezalandırmak amacıyla, kendi çıkarlarına son derece ters davranışlarda da bulunabilirler. Bunun dışında insanlar, sigara tiryakiliği, ilaç bağımlılığı örneklerinin, kredi kartlarını kullanarak aşırı biçimde borçlanmalarının, kumarda ya da borsada servetlerini yitirebilmelerinin gösterdiği gibi kendilerine zarar verecek seçimler de yapabilirler.

Mandeville'in bencil ve çıkarı uğruna her türlü ahlaksızlığı kendine hak gören insan anlayışından önemli ölçüde beslenen ve Smith tarafından hem eleştirilen hem de kısmen benimsenen iktisadi insan, Bentham'ın faydacı felsefesinin katkılarıyla bugün hâlâ kabul edilen şeklini almıştır. Her ne kadar son zamanlarda yukarıda özetlenen eleştirilere maruz kalmışsa da geleneksel iktisadın bencil ve akılcı insan varsayımı bugüne kadar merkezi rolünü korumuştur.

---

[24] Kahneman, 2004, s.430.
[25] Bulutay, 2004, s.66.
[26] Anderson, 2000.
[27] Fehr ve Gachter, 2000, s.159-160; aktaran Bulutay, 2003, s.29.
[28] Loewenstein, 2000, s.426-428.

PSİKOLOJİNİN İNSAN ANLAYIŞI

"Ben'in Ben olmak için Biz'e ihtiyacı vardır"
Martin Buber

Psikoloji biliminin, geleneksel iktisattaki kadar hakim bir insan tanımı yoktur. Farklı psikoloji okulları, insanın farklı yönlerini öne çıkararak insanı tanımlamışlardır. Psikolojideki insan tanımlamalarının iktisada göre çok daha esnek olduğunu da söyleyebiliriz. Bununla birlikte psikoloji biliminin gelişim tarihini incelediğimizde, ilk dönemlerinde psikolojinin tanımladığı insanın da iktisadın tanımladığı insandan çok farklı olmadığını görüyoruz. Tıpkı iktisat gibi, kapitalist toplumsal ilişkiler çerçevesinde gelişen psikoloji, bir bilim olarak kabul edilme telaşı içindeydi. Bir bilim olarak kabul edilmenin koşulu ise bilimin ele aldığı konunun gözlenebilir ve ölçülebilir olmasıydı. Psikoloji, iktisada paralel olarak, Avrupa düşüncesinin pozitivizm, ampirisizm ve materyalizm akımlarıyla yoğrulduğu bir dönemde bir bilim haline gelmiştir. Takip eden bölümlerde psikolojideki insan tanımının geçirdiği farklı evreleri açıklamaya çalışacağız.

Mekanik Ruh ya da İnsan Bir Makinedir

Psikoloji biliminin ilk dönemlerinde felsefi altyapı "mekanik ruh" düşüncesine dayanıyordu. Schultz ve Schultz'da belirtildiği gibi 17. yüzyılın temel düşüncesi, yani psikolojiyi besleyen felsefe, evrenin büyük bir makine olarak hayal edildiği "mekanik ruh" düşüncesiydi.[29] Fizik biliminden doğan bu düşünceye göre, fiziksel evren bir saate veya iyi bir makineye benzer

[29] Schultz ve Schultz, 2007, s.62-63.

şekilde sistemli doğa tasalarına uygun ve önceden tahmin edilebilir niteliktedir. Mekanik ruh için en iyi benzetme o dönemin en büyük icatlarından biri sayılan "saat" ile yapılabilirdi. Saatler dönemin teknoloji harikalarıydı. Toplumun her seviyesindeki insan düşüncesi üzerinde böylesine etkili olan bir başka makine yoktu. Evren saate benzer bir makine olarak görülüp oluşturulduğunda, hiçbir dış müdahale olmaksızın harekete geçecek ve işlevini etkili bir şekilde yerine getirmeye devam edecektir. Saat benzetmesinin kullanılması her bir hareketin geçmiş olaylar tarafından belirlendiği düşüncesini içerir. Bu nedenle bir saatte ortaya çıkacak değişiklikleri tahmin edebileceğimiz gibi, parçaların çalışma düzeni nedeniyle evrende olabilecek değişiklikleri de tahmin edebiliriz.

Saat türü makinelerin işleyişi, onları analiz etme ve temel parçalarına ayırma yoluyla anlaşılabilirdi. Benzer şekilde insan da fiziksel evreni en basit parçalarına ayırıp analiz ederek anlayabilirdi. Bu analiz metodu psikoloji de dahil olmak üzere, gelişen her bilimi yönlendirmeye başlamıştı. Eğer saat benzetmesi ve bilimsel analiz, fiziksel evrenin işleyişini açıklamada kullanılabiliyorsa, tüm bunlar insan doğası araştırmaları için de geçerli olur muydu? Eğer evren bir makineye benziyorsa -düzenli, tahmin edilebilir nitelikte, gözlenebilir ve ölçülebilir- insanlar da aynı açıdan ele alınamazlar mıydı? Dönemin filozoflarının (Descartes, Locke, Mill) bu soruya verdikleri cevap olumluydu. İnsanlar da saat benzeri bir düzenekle çalışan makinelerdi. Bilindiği gibi makineler tek başına yeni bir şey yaratamaz veya başlatamaz. Ancak kendisine hangi talimat verilmişse ve neye programlanmışsa onu yapabilir. Bu durumda insanın özgür iradeye sahip olduğu söylenemez.[30]

Örneğin dönemin düşünce adamlarından James Mill mekanik öğretisini kendinden öncekilerin göstermediği bir açıklıkla insan zihnine uygulamış ve zihnin bir makineden daha fazla bir şey olmadığını söylemiştir. Mill'in görüşüne göre

[30] a.g.e, s.64.

zihin dışsal uyarıcılara göre hareket eden pasif bir varlıktır. Kişi bu uyarıcılara otomatik olarak cevap verir.[31]

Dönemin filozoflarının insan hakkındaki bu düşünceleri uzun yıllar psikoloji biliminin pek çok akımını birinci dereceden etkilemişlerdir. Bu akımların başında yapısalcılık ve davranışçılık akımları gelir. Yapısalcı akımın öncü ismi Titchner mekanik öğretiden çok etkilenmişti. Ona göre insanlar tarafsız ve nesnel mekanizmalardan daha fazla bir şey değillerdi.[32]

Davranışçı akımın en önemli ismi ise John Watson'du. Watson'a göre psikoloji ve fizik bilgisi birdi ve aynı şeydi. Watson, psikolojinin kendisini doğa bilimleriyle, yani gözlenebilir olanla, "davranışla" sınırlamak zorunda olduğunu iddia etmiştir. Bu görüşe göre psikologlar insan davranışını, fiziksel bilimlerin evreni inceledikleri şekilde, yani kendisini oluşturan bileşen elementlerine veya atomlarına ayırarak incelemek zorundadır. Watson'un psikolojisi ruhsal kavramlardan ve öznel metotlardan uzak, fizik kadar nesnel bir bilim oluşturmanın çabasıydı. [33]

Tıpkı Watson gibi bir davranışçı olan Weiss da psikolojinin bir doğa bilimi olarak iş görmesinin zorunlu olduğuna inanıyordu. Bir doğa bilimi yoluyla ulaşılabilir olmayan hiçbir şeyin psikolojide yeri yoktu. Weiss davranışçılığı, psikolojiyi fizik tarafından ele alınan madde elementleriyle ilgilenmeye zorlayan aşırı bir indirgemecilik üzerinde duruyordu. Bu nedenle bütün davranışların fiziko-kimyasal parçalarına indirgenip analiz edilebileceğini düşünüyordu. Weiss, psikolojinin gerçekte fiziğin bir branşı olduğuna ve bu nedenle "bilinç" gibi fiziksel olmayan bir varlığı çalışma konusu olarak öne sürmemesi gerektiğine inanıyordu.[34] Davranışçılık akımı 1913'den 1930'a kadar sürdü. İkinci aşama olan "yeni davranışçılık ise 1930'dan 1960'lara dek sürdü.

---

[31] a.g.e, s.65.
[32] a.g.e, s.432.
[33] a.g.e, s.433.
[34] a.g.e, s.434.

Yeni davranışçı akımdan Tolman'a göre bir organizmaya amaç atfetmek, ona bilinç atfetmek anlamına gelebilir. Böyle zihinsel bir kavramın davranışçı bir sistem içerisinde kesinlikle yeri olamaz. Tolman, içte olan ve organizmanın dışından gözlenemeyen şeylerin bilimin alanı içerisinde olmadığını söyler. Yeni davranışçıların bir diğer önemli ismi Hull'un sisteminde de bilince, amaca ve herhangi bir zihinsel - ruhsal kavrama yer yoktu. Hull'un sistemi ve insan doğasına ilişkin görüşleri mekanik terimlerle ifade edilmişti. Hull'a göre insan tamamen kendi kendini devam ettiren robot benzeri bir organizmaydı. 17. yüzyıldaki "mekanik ruh" düşüncesi Hull'un çalışmaları tarafından tam olarak izlendi. Hull'a göre bu "robot" yaklaşımının bir avantajı, davranışı ona sebepler atfederek açıklamayı engellemiş olmasıydı. Hull'a göre fizik ile psikoloji arasında sadece derece açısından çok küçük bir fark vardı.[35]

Yeni davranışçı akımın en bilinen isimlerinden Skinner ise Bilim *ve İnsan Davranışı* isimli kitabında mekanik insan imgesinden bahseder ve "İnsan Bir Makinedir" başlığı altında, tıpkı diğer makineler gibi insanın da kendi üzerinde etkili olan dış güçlere karşı önceden tahmin edilebilir şekilde davrandığını söyler. Kendi sözleriyle: "Eğer insan işleri alanında bilimin metotlarını kullanmak durumundaysak, davranışın kurallı ve belirlenmiş olduğunu varsaymak durumundayız. Yani bir insanın yaptığı şey özel bazı koşulların sonucudur ve bu koşullar bir kez keşfedilirse, onun davranışlarını tahmin edebilir ve bir dereceye kadar belirleyebiliriz.[36]

Mekanik ruhun etkisi bilişsel psikoloji akımında da karşımıza çıkmaktadır. Bilişsel akımda "saat" metaforunun yerini bir 20. yüzyıl makinesi olan "bilgisayar" almıştır. Psikologlar, bilgisayarların işleyiş şekillerini giderek artan bir şekilde bilişsel olguyu açıklamak için kullanmaktadır. Saat artık 20. yüzyıl insan düşüncesi görüşü için iyi bir örnek değildi. Yeni bir metafora ihtiyaç vardı ve bir 20. yüzyıl makinesi olan bilgisa-

[35] a.g.e, s.477.
[36] Skinner, 1953, s.6.

yar bir model olarak hizmet etmeye başlamıştı. Bilişsel akım, bilgisayar programlarının insan zihnine benzer şekilde işlem yaptığı görüşündedir. Hem zihin hem de bilgisayar çok miktarda bilgiyi alıp kavrarlar. Bu bilgiyi işlemden geçirirler, yönetirler, depolayıp gerektiğinde geri çağırırlar ve çeşitli şekillerde üzerinde faaliyette bulunurlar. Bu nedenle bilgisayar programlaması, bilişsel insan bilgisi süreci görüşü için bir örnek oluşturur.[37]

"Makine İnsan"a Yöneltilen Eleştiriler

"Mekanik ruh" fikrine ve insanın bir makineden daha fazla bir şey olmadığı düşüncesine ilk karşı çıkış işlevsel psikoloji akımının öncüsü William James'den geldi. 1842 - 1910 yılları arasında yaşamış William James bilincin, psikolojinin ilgi alanına girmesi gerektiğini ve insanların özgür iradeye sahip olduklarını savundu. James'in "mekanik ruh" düşüncesine karşı çıkan bir başka görüşü de insan doğasının rasyonel olmayan yönü üzerindeki vurgusudur. James'e göre insanlar düşünce ve sağduyunun olduğu kadar, davranışların ve ihtirasların da kölesidir. James, insanoğlunun bütünüyle rasyonel bir varlık olduğunu düşünmüyordu. Dolayısıyla insan söz konusu olduğunda bir makineden veya robottan söz etmek pek anlamlı değildi.[38]

1871-1938 yılları arasında yaşamış Mc Dougall ise bir davranışçı olmasına karşın, Watson'a karşı çıkıyor ve özgür iradenin var olduğunu savunuyordu. Mc Dougall'a göre, insan özgür iradeye sahip olmasaydı davranışlarından sorumlu tutulamazdı. Özgür irade olmasaydı insanların çabalamalarının, gayretlerinin veya kendilerini ve toplumu düzeltme isteği duymalarının söz konusu olmayacağını iddia etmişti. Böyle bir durumda hiç kimse bir savaşı önlemek, adaletsizlikleri

[37] Schultz ve Schultz, 2007, s.704.
[38] Schultz ve Schultz, 2007, s.455.

azaltmak veya diğer kişisel ve toplumsal ideallerini gerçekleştirmek için bir şey yapamazdı.[39]

Davranışçılığa, özellikle de Skinner davranışçılığına, davranışçılık akımının içinden bir karşı çıkış da Albert Bandura'dan geldi. 1960'lardan itibaren psikolojinin, davranışçılığın sınırlayıcı engellerinden zihinsel süreçler üzerinde duran daha esnek bir harekete geçiş söz konusuydu. Bandura'nın karşı çıkışı da bu döneme denk gelmişti. Bandura'ya göre davranışsal tepkiler, bir robot veya makine örneğinde olduğu gibi, otomatik olarak dışsal bir uyarıcı tarafından başlatılmıyordu. Bunun yerine uyarıcıya verilen tepkiler bilinçli hareketlerdi. Benzer bir karşı çıkışı Jullian Rotter da gösteriyordu. Rotter, insanların hayatlarına tesir edebilen yaşam deneyimlerini etkileyebilme yeteneğine sahip bilinçli varlıklar olduğunu düşünüyordu. Ona göre hem dışsal uyarıcı hem de pekiştirme, insan davranışını etkileyebilir, fakat etkinin kapsamı ve niteliği bilişsel faktörler tarafından belirlenir.[40]

Aynı dönemde Almanya'da "Gestalt psikolojisi" gelişmekteydi. Gestalt psikologları da, davranışçıların "bilinçten mahrum insan" tanımının anlamsız olduğunu iddia etmişlerdi. Gestalt psikologlarının öncülerinden Köhler, davranışçı Hull ile bir tartışmasında pek çok şeyi mantık ve bilim dairesi içerisinde tartışmaya gönüllü olduğunu ancak bilim adına insanlar, adamı bir çeşit otomatik makine haline getiriyorlarsa bununla savaşacağını söylemişti.[41]

Farklı psikoloji akımları içinde insanın algılanışından bahsederken, Freud ve psikanaliz akımının da bu konudaki görüşünü aktarmak gerekiyor. Freud, kariyerinin ilk dönemlerinde mekanik gelenekten etkilenmişti. Fakat daha sonraki yıllarda insanlığın mekanik görüşünün nasıl kısıtlayıcı olduğunu gösterdi. Freud ayrıca, insanın mutlak olarak rasyonel olduğu görüşüne de katılmıyordu. İnsanın rasyonel olmaktan çok,

---

[39] a.g.e, s.456.

[40] Rotter, 1982, s.346-347.

[41] Amsel ve Rashotte, 1984, s.23; aktaran Schultz ve Schultz, 2007, s.554.

farkında olmadığı bilinçdışı güçler tarafından kontrol edildiğini iddia etmişti. Fakat Freud'un bilinçdışına yaptığı vurgu, insan davranışının özgür irade ile belirlenebileceği görüşüne bir ölçüde ters düşüyordu. Dönemin sonlarına doğru antropoloji, sosyoloji ve sosyal psikoloji gibi alanlar, insanlığın sosyal güçlerin ve kurumların bir ürünü olduğunu gösteren kanıtlar sunuyorlardı. Bu durum insanların, katı bir biyolojik varlık olmaktan çok sosyal bir varlık olarak araştırılması gerektiğini gösteriyordu. Kişiliğin biyolojik belirleyicileri üzerinde önemle duran Freud'un aksine sosyal psikologlar kişiliğin biyolojik güçlerden çok çevrenin bir ürünü olduğu görüşündeydiler. Dolayısıyla Freud'un düşüncelerinden daha olumlu ve umut verici bir insan doğası portresi çiziyorlardı. Örneğin Adler kişiliğin birliği üzerinde önemle durur. Freud, davranışı geçmiş yaşantıların etkilediğini vurgularken Adler'in yönelimi geleceğe doğrudur. Adler, insan davranışının biyolojik güçler tarafından değil, sosyal güçler tarafından belirlendiğine inanmıştır. Adler, insanları kendi motivasyonlarının farkında olan, bilinçli varlıklar olarak ele almıştır. Oysa Freud'a göre insan davranışı geçmiş yaşam deneyimleri tarafından belirlenmiştir. Adler ise gelecek için neler istediğimizden ve hayallerimizden şiddetle etkilendiğimize inanmıştır. Ona göre amaçlar ve beklentiler için çabalama şimdiki davranışlarımızı etkileyip değiştirebilir.[42]

Bilişsel psikolojinin öncülerinden Neisser de şu sözleriyle "makine insan" görüşünü eleştiriyordu: "İnsan düşünmesi ihtiraslı ve duygusaldır, insanlar karmaşık güdülerin etkisiyle davranırlar. Bunun tersine bir bilgisayar programının duyguları yoktur ve tek bir beyinden yönetilme saplantısı vardır".[43]

"Mekanik ruh" düşüncesine ve insanın bir makine gibi algılanması konusuna yukarıda saydığımız tüm eleştiriler çok değerli olmakla birlikte varolan akımların içindeki farklı sesler olarak değerlendirilebilirler. Oysa 1960'ların ilk yıllarında, temelini "mekanik ruh" felsefesine ve "makine insan" görü-

[42] Schultz ve Schultz, 2007, s.556.
[43] a.g.e, s.716.

şüne karşı çıkışına dayandıran yeni bir psikoloji akımı ortaya çıkmıştı: Hümanistik psikoloji.

Hümanistik psikoloji, Batı kültürünün mekanik ve materyalist yönlerine duyulan huzursuzluğu ve antipatiyi dile getirmişti. Bu akım, insan doğası çalışmaları için davranışçılığı dar, yapay ve yalıtılmış bir yaklaşım olarak görmüştü. Sadece gözlemlenebilir davranış üzerinde durmanın, insanlığı, hayvanların ve makinelerin düzeyine indirgediği ve insanlığından çıkardığı düşüncesindeydiler. Hümanistik psikologlar bizim, laboratuar farelerinden veya robotlardan daha fazla bir şey olduğumuz ve bu yüzden de nesnelleştirilemeyeceğimiz, ölçülemeyeceğimiz ve uyarıcı – tepki birimlerine indirgenemeyeceğimiz iddiasındaydılar.[44]

Hümanistik psikoloji insanı bilinçli, özgür iradeye ve yaratıcı güce sahip, zihin ve bedenle bir bütün oluşturan bireyler olarak görüyordu. Hümanistik psikolojinin iki önemli ismi Abraham Maslow ve Carl Rogers'dır.

Maslow'a göre her insanın kendini gerçekleştirmeye yönelik doğuştan gelen bir eğilimi vardır. En yüksek dereceli insan ihtiyacı olan bu hal, tüm yetenek ve niteliklerimizi aktif olarak kullanmayı ve potansiyelimizi geliştirip gerçekleştirmeyi içerir.[45] Kendini gerçekleştirmiş birey olabilmek için hiyerarşik olarak dizilmiş ihtiyaçlar içinde öncelikle en alt seviyede bulunan ihtiyaçların karşılanması gerekir. Her bir ihtiyaç tatmin edildiğinde, hiyerarşide kendisinden bir üstte bulunan diğer ihtiyacı harekete geçirir. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde en alt sırada fizyolojik ihtiyaçlar, ikinci sırada güvenlik ihtiyaçları, üçüncü sırada ait olma ve sevgi ihtiyaçları, dördüncü sırada saygı görme ihtiyacı ve en üst sırada da kendini gerçekleştirmeye yönelik ihtiyaçları bulunur.

Aşağıda, düşüncelerinden çok daha ayrıntılı bir şekilde bahsedeceğimiz Carl Rogers ise insanın kendi düşünce ve davranışlarını istenmeyenden istenene doğru bilinçli bir şe-

[44] a.g.e, s.669.
[45] Maslow, 1970.

kilde değiştirebileceğini savunmuştur. Rogers da Maslow gibi kişiliği motive edici en önemli gücün kendini gerçekleştirme dürtüsü olduğunu belirtmişti. Rogers'a göre benliğin gelişimi daima bir ilerleme ve devam etme halindedir.[46]

Hümanistik psikolojiyle çok güçlü bağları bulunan pozitif psikolojinin ise insanın daha önceki psikoloji akımları tarafından önemsenmeyen neşeli olma, hoşnutluk, coşku, şefkat ve cömertlik gibi pozitif duyguların üzerinde durmuştur. Pozitif psikolojinin önemli ismi Seligman'ın sözleriyle aktaracak olursak: "Nasıl oluyor da sosyal bilimler insani güçleri ve erdemleri -diğerkâmlık, cesaret, dürüstlük, saygı, zevk, sağlık, sorumluluk ve iyimserlik- küçümseyip savunmacı stratejiler veya düpedüz ilüzyon olarak nitelendirirken, zayıflık ve olumsuz motivasyonları -kaygı, ihtiras, bencillik, paranoya, öfke, düzensizlik ve keder- hakiki olarak nitelendiriyor?"[47]

Carl Rogers ve Hümanistik Psikoloji

Şimdi Rogers'ın insan doğası hakkındaki görüşlerine daha yakından bakalım.[48] Rogers, insanın üç doğal eğiliminden bahseder ve bunların üzerinde önemle durur: Rogers'ın insan yönelimli psikoloji yaklaşımına göre her insanda bulunan bu üç özelliğin birincisi "kendini gerçekleştirme eğilimi", ikincisi "bütünleşme" veya "tamamlanma" eğilimi, üçüncüsü de "yapıcılık" eğilimidir. Rogers'a göre her insan kendini anlayabilecek bir iç görüye ve davranışlarını yönlendirebilecek bir iradeye sahiptir. Bu iç görü ve iradenin gelişebilmesi, belli özelliklerle donatılmış bir psikolojik ortamın var olmasına bağlıdır. Böyle bir ortamın gerçekleşebilmesi için ilk özellik insanlar arası ilişkilerde samimiyetin hüküm sürmesidir. İnsanlar, birbirleriyle ilişkiye geçtiklerinde açık olur, gerçek yüzlerini maskelemezlerse ve savunmacı rollere bürünmezlerse, yapmacıksız ve samimi ilişkiler kurulur. İkinci özellik, insanların birbirlerini oldukları

[46] Rogers, 1961.
[47] Seligman, 1998, s.1.
[48] Rogers, 1980.

gibi kabul ettikleri ve birbirlerine değer verdikleri ilişkiler kurmalarıdır. Bu durum "koşulsuz kabul" olarak da adlandırılabilir.

Sağlıklı bir psikolojik ortam için üçüncü koşul, insanlar arası ilişkilerde "empatik anlayış"ın geçerli olmasıdır. Empatik anlayış, kişilerin birbirlerinin duygularını ve olaylara yükledikleri manayı anlamaya çalışmaları, durumlara yalnızca kendi açılarından değil, diğer insanların da açılarından bakabilmeyi sağlayan bir eylemdir.

İçten samimi ilişkilerin, koşulsuz kabulün ve empatik anlayışın var olduğu bir ortamda insanın iç görüsü ve özgür iradesi gelişir ve yapıcı bir tutumla kendini gerçekleştirir.

Rogers, tüm insanlarda doğal bir eğilim olarak kendi iç imkânlarını yapıcı bir şekilde kullanma ve böylelikle kendini gerçekleştirme eğilimi olduğunu söyler. Rogers, doğada herhangi bir organizmanın temel eğiliminin her koşulda kendini muhafaza etmek, geliştirmek ve yeniden üretmek olduğunu söyler. Bu temel eğilimin tek hücreli canlılardan bitkilere, hayvanlardan insanlara tüm canlılar için geçerli olduğunu ve yaşamın temel belirleyicisi olduğunu savunur. Rogers'a göre en kötü koşullarda bile bu temel eğilim mevcuttur. İnsanlarda bir ortamı keşfetme, o ortamı değiştirme, etkin olma ve kendini keşfetme ihtiyacı, kendini gerçekleştirme ve tamamlanma eğilimlerinin bir sonucudur.[49]

Rogers, insanlardaki enerjinin merkezi kaynağının kendini gerçekleştirme ve tamamlanma eğilimi olduğunu ısrarla vurgular. Bu temel güdü samimi ilişkilerin, koşulsuz kabulün ve empatinin hüküm sürdüğü ortamlarda mutlaka yapıcı bir hal alır.

Olma Tarzı adlı kitabında Rogers, evrende yapıcılık ve gelişmeye yönelik genel bir eğilim olduğunu, fakat bu duruma yeteri kadar dikkat çekilmediğini söyler. Bilim adamları daha çok evrendeki her şeyin yıkılmaya ve yok olmaya doğru gittiğine dikkat çekerler. Bu doğru olmakla birlikte, tek gerçek değildir. Yok olma eğilimiyle birlikte bir oluşma ve gelişme

[49] Rogers, 1961.

eğilimi de vardır. Evrendeki her yıldız, her gezegen, her canlı şimdi olduğundan daha ilkel ve basit bir yapıdan daha gelişmiş olana doğru evrilmiştir. Evrende bir bozulma eğilimi olduğu gibi, bir yapma ve oluşturma eğilimi de vardır ve bu sonuncusu en az bozulma eğilimi kadar güçlü ve önemlidir. Evrendeki bu genel yapma ve oluşturma eğilimi, insanda da vardır. Rogers'a göre insanda bu yapıcılık eğiliminin gelişmesinde bilincin önemli bir rolü vardır. İnsan bilinçli bir tercihle kendinde var olan, kendini gerçekleştirme ve tamamlanma eğilimlerini yapıcılığa doğru yönlendirebilir.[50]

Rogers ayrıca, insanın yalnızca akıl ve mantıktan oluşmadığını, duygulardan da oluştuğunu söyler. Yalnızca akıl ve mantık doğrultusunda hareket eden ve duygularını yadsıyan bir insan kendini eksik hissedecektir. Hayatında hem akıl ve mantığın, hem de duyguların rolünü kabul eden, aklı ve mantığı kadar duygularının da bilincinde olan ve bunlar doğrultusunda yaşayan insan tamamlanma yolunda ilerler ve kendiyle daha barışık olur.

Rogers, *Oluşan İnsan* adlı eserinde günümüz dünyasında insanların kendini gerçekleştirme, tamamlanma ve yapıcılık eğilimlerini geliştirecek ve besleyecek ortamların çok seyrek olduğunu ve pek çok insanın kendi gerçek eğilimleri doğrultusunda değil, başka insanların onlara dayattıkları istekler doğrultusunda yaşadıklarını ve bu nedenle kendilerine yabancılaştıklarını, yapıcılıktan uzaklaştıklarını anlatır.[51]

Viktor Frankl ve İnsanın Anlam Arayışı

Hayatının 5 yılını toplama kamplarında geçirmiş Avusturyalı psikiyatr Viktor E. Frankl (1905 -1997) toplama kampındaki gözlem ve deneyimlerine dayanarak geliştirdiği "logoterapi" adlı yönteminde, kişinin kendi yaşamında bir anlam bulma arayışının insandaki temel güdülendirici güç olduğunu söyler. Buna göre, insanın anlam arayışı temel bir güdüdür.

[50] Rogers, 1980.
[51] Rogers, 1961.

Bu anlam sadece kişinin kendisi tarafından bulunabilir oluşuyla ve böyle olması gereğiyle, eşsiz ve özel bir yapıdadır. Ancak o zaman bu, kişinin kendi anlam istemini doyuran bir önem kazanabilmektedir. Logoterapi insanı bir anlam bulma çabasından oluşan bir varlık olarak görür. Logoterapinin temel ilkelerinden birisi, insanın temel uğraşının haz almak ya da acıdan kaçınmak değil, yaşamında bir anlam bulmaktır. [52]

Frankl, insanın anlam arayışının içsel denge yerine içsel gerilim yaratabileceğini söyler. Ona göre ruh sağlığının vazgeçilmez önkoşulu bu gerilimdir. Daha açık ifade etmek gerekirse ruh sağlığının belli bir gerilim ölçüsüne, kişinin ulaşmış olduğu şeyle ulaşması gereken arasındaki gerilime dayandığı söylenir. Bu tür bir gerilim insanda yapısaldır ve bu nedenle ruh sağlığında vazgeçilmezdir. İnsanın gerçekte ihtiyaç duyduğu şey, gerilimsiz bir durum değil, daha çok, uğruna çaba göstermeye değer bir hedef, özgürce seçilen bir amaç için uğraşmak ve mücadele etmektir. Bununla birlikte Frankl, kişinin soyut bir "yaşam anlamı" arayışına girmemesi gerektiğini söyler. Ona göre, herkesin yaşamında özel bir mesleği veya uğruna çaba harcanacak bir misyonu, yerine getirilmeyi bekleyen somut bir görevi vardır. Yaşamdaki her durum, insana meydan okuduğu ve çözülecek bir sorun getirdiği için, yaşamın anlamı sorunu gerçekte tersine çevrilebilir. Her insan yaşam tarafından sorgulanır ve herkes sadece kendi yaşamı için cevap verirken, yaşama karşı cevap verir; sadece sorumlu olarak yaşama karşılık verebilir. Bu nedenle logoterapi insan varoluşunun özünü, sorumlulukta görmektedir.[53]

Frankl, bu durumu kendi sözleriyle şöyle açıklamaktadır: *"İnsanın sorumlu olduğunu ve yaşamın potansiyel anlamını gerçekleştirmesi gerektiğini söyleyerek yaşamın gerçek anlamının kapalı bir sistemmiş gibi kişinin kendi içinde veya kendi ruhunda değil, dünyada keşfedilmesi gerektiğini vurgulamak istiyorum. Bu temel özelliğe "insan varoluşunun kendini aşkınlığı" diyorum. Bu, insan olma gerçeğinin her zaman*

[52] Frankl, 2009, s.113.
[53] a.g.e., s.123.

için, bu ister bir anlam ya da karşılaşılacak bir insan olsun, kişinin kendi dışındaki bir şeye ya da birisine yöneldiği anlamına gelmektedir. Kişi hizmet edeceği bir davaya ya da seveceği bir insana kendini adayarak ne kadar çok kendini unutursa, o kadar çok insan olur ve kendini de o kadar çok gerçekleştirir. Başka bir deyişle, kendini gerçekleştirme, sadece kendini aşmanın bir yan ürünü olarak olasıdır".[54]

Bu noktada Frankl, Rogers'dan ayrılır. Rogers kendini gerçekleştirmeyi her insanın temel bir güdüsü olarak görürken, Frankl kendini gerçekleştirmeyi, kendini aşmanın bir yan ürünü olarak görür. Ayrıca Rogers, kendini gerçekleştirme güdüsünün ilişkilerde samimiyetin, empatik anlayışın ve koşulsuz kabulün hüküm sürdüğü ortamlarda geliştirilebileceğini söylerken, Frankl yaşadığı tecrübelere dayanarak, böyle bir ortamın mümkün olmadığı durumlarda, hatta toplama kampındaki kadar kötü koşulların olduğu ortamlarda bile insanın kendini aşarak hayatına bir anlam verebileceğini ve böylece kendini gerçekleştirebileceğini söyler. Frankl'a göre insanın özgür iradesi, belki buna sorumluluk duygusu da diyebiliriz, ortamın koşullarından önce gelir. Nitekim toplama kamplarında aynı derecede kötü koşullarda bulunan insanların bazıları son derece düşmanca ve kötülük dolu bir tavır sergilerlerken, bazıları da aziz gibi davranmışlardı. Frankl, insanın içinde her iki potansiyelin de bulunduğunu, hangisinin gerçekleşeceğinin ise koşullara değil, kararlara yani "özgür irade"ye bağlı olduğunu söyler.

Frankl'a göre insan tamamen koşullandırılmış ve belirlenmiş değildir, daha çok kendini belirlemektedir. İnsan, nihai *anlamda* kendini belirleyen bir varlıktır. İnsan var olmakla yetinmez, bunun yerine her zaman için var oluşunun ne olacağına, bir sonraki anda kendisinin ne olacağına karar verir. Frankl, her insanın, herhangi bir anda değişme özelliğine de sahip olduğunu söyler. Bu nedenle de bireysel kişiliğin öz olarak tahmin edilemez olduğunu söyler. Tahminlerin temeli

---

[54] a.g.e, s.125.

biyolojik, ruhsal ve toplumsal koşullarla temsil edilebilir. Yine de insan var oluşunun temel özelliklerinden birisi, bu koşulların üstüne çıkabilme, bunların ötesinde gelişebilme yetisidir. İnsan, mümkün olduğunda, dünyayı daha iyiye doğru değiştirebilme ve gerektiği takdirde de kendini daha iyiye doğru değiştirebilme yeteneğine sahiptir. Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı* adlı kitabında şöyle sorar: *"İnsanın davranışlarını nasıl tahmin edebiliriz? Bir makinenin, bir robotun hareketlerini tahmin edebiliriz; bunun ötesinde insan ruhunun mekanizmalarını ya da dinamik güçlerini tahmin* etmeye *çalışabiliriz. Ama insan ruhtan öte bir şeydir".*[55]

İktisadın Unuttuğu Duygular: Empati ve Diğerkâmlık

Bu alt bölümde iktisadın insanı bencil ve rasyonel olarak tanımlarken göz ardı ettiği bazı özelliklerden bahsetmek yerinde olacaktır. Bir önceki bölümde açıklandığı gibi, iktisat bilimi insanın bencilliğini ve rasyonelliğini en belirgin doğal özellikleri olarak gösteriyor. Yani klasik iktisat anlayışına göre insan, doğduğu zaman bencil ve rasyoneldir ve herhangi bir ortama girdiğinde bencilliği ve rasyonelliği doğrultusunda davranır. İnsanda doğuştan, hayatta kalma ve beslenme eğilimi gibi, çok baskın bazı eğilimler olduğunun kısmen doğru olduğu söylenebilir. İnsanın tek başına bir adada yaşadığını düşünelim. Bu insan yaşamını sürdürmek için yiyecek bulmaya, barınmaya ve kendini tehlikelerden korumaya çalışacaktır. Fakat tek başına adada yaşayan bir insanın bencil ya da diğerkâm olduğunu söyleyemeyiz. Bunu söyleyebilmek için diğer insanlarla olan ilişkilerini gözleyebilmemiz lazım. Bencillik veya diğerkâmlık doğuştan veri olarak gelen eğilimler olmaktan çok, insanın diğer insanlarla ilişkileri sırasında belirlenen ve gelişen eğilimlerdir. Psikoloji biliminin gelişim sürecinde de duyguların, insan ilişkileriyle yakından ilişkili olduğu uzunca bir süre gözardı edilmiş. Zajonc, duyguların

[55] a.g.e, s.145-146.

kaynağının, her ne kadar insanın iç yapısından kaynaklansa da sosyal ilişkilerimizin bir ürünü olduğunu söyler.[56]

Berscheid, insanın doğumundan ölümüne kadar, tüm yaşantısı boyunca çeşitli insan ilişkileri içinde olduğunu ve insan duygu ve davranışlarının bu ilişkiler göz ardı edilerek anlaşılmasının mümkün olmadığını söyler. İnsan ancak başkalarıyla ilişki içinde olduğu ve kurduğu ilişkileri sürdürebildiği sürece hayatında bir anlam ve amaç bulur.[57] Martin Buber'in vurguladığı gibi *"Benin ben olmak için bize ihtiyacı vardır"*.

Berscheid, insanın doğasında başka insanlarla güçlü, kalıcı ve uyumlu ilişkiler kurma eğiliminin, ya da başka bir deyişle "başka insanları sevme" eğiliminin olduğunu ve bu eğilim dikkate alınmadan insan doğasının açıklanamayacağını söyler.[58] Pozitif psikolojinin kurucusu Martin Seligman ise *"homo sapiens"*in, yaşamını akılcı değişim kurallarına göre tanzim eden *"homo economicus"*dan çok farklı olduğunu söyler. Aşk ve sevgi, temelini insanın bencil yapısı varsayımına dayandıran akılcı değişim kuralını yanlışlayan duygulardır. Seligman *Otantik Mutluluk* adlı kitabında bu durumu şöyle açıklar: *"Gerçek sevgi ve samimi dostluk ilişkilerinde, sevdiğimiz ve ilişkide bulunduğumuz insan için, bir eşya satın aldığımızda ya da bir yatırım kararı verirken yaptığımız gibi," bizim için olası faydası nedir" veya "bu insandan ne kadar kazanç beklentim varsa ona o kadar yatırım yapayım" şeklinde düşünmeyiz. Oysa bencil ve rasyonel insan varsayımına dayalı iktisat bilimi böyle yaptığımızı varsayar"*. Seligman, hepimizin hayatlarında yaşlandığımız, hastalandığımız, para ve güç kaybettiğimiz dönemler olduğunu söyler. İktisadi deyimle, yatırım için elverişsiz duruma geliriz. Bu durumlarda yıllarca hayatta kalabilmemizi, hayata tutunabilmemizi sağlayan nedir? Sevgi ve dostluğun, bencilliği bir kenara bırakan gücünden başka bir şey değil.

---

[56] Zajonc, 1998, s.619-620.
[57] Berscheid, 2003, s.38.
[58] a.g.e, s.45.

Sevgi, bir insanı bizim için "eşsiz" yapan duygudur. Sevgi bencillikten daha güçlü bir duygudur.[59]

İktisat biliminin tamamen göz ardı ettiği bir diğer davranış şekli diğerkâmlık ve bunu büyük ölçüde besleyen empati duygusudur. Psikolog Martin Hoffman'a göre diğerkâmlık insan doğasının bir parçasıdır.[60] İnsanın kendini sıkıntıda hisseden başka insanlara yardım etme eğilimi vardır. Bu eğilimin temelinde de empati duygusu yatar. Modern psikoloji sözlüğüne göre empati, başkalarının düşünce ve duygularının ve bunların muhtemel anlamlarının objektif bir şekilde farkında olma, karşısındakinin duygu ve düşüncelerini temsili olarak yaşama, şeklinde tanımlanıyor. Daha basit bir ifadeyle empati, insanın kendisini başkasının yerine koyarak onun hissettiklerini anlayabilmesi ve benzer şekilde içinde hissedebilmesi olarak tanımlanabilir.

Rogers, *Olma Tarzı* adlı eserinde empati kavramını şöyle tanımlıyor: "*Bir başka insanın duygusal iç dünyasını ve onun temsil ettiği anlam dünyasını sanki o kişi kendisiymiş gibi algılamak*". Rogers, bu tanımın hemen ardından, tanımdaki "sanki" sözcüğüne vurgu yapıyor ve cümledeki "sanki" özelliği yitirilirse bunun bir "empati" değil "özdeşleşme" olacağını söylüyor. Bu tarz bir empatik yaklaşım kişinin kendi görüşlerini ve değer yargılarını bir süreliğine bir tarafa bırakıp, hiç yargılamadan bir başka kişinin algı ve değer dünyasına girebilmeyi kapsıyor.[61]

Hoffman bir örnek olarak, trafiğin ve rüzgarın yoğun olduğu, buzlu bir caddede karşıdan karşıya geçmek üzere olan bitkin ve yaşlı bir kadın gördüğümüzde, ona yardım ettiğimizi çünkü o an için onun içinde bulunduğu zor ve sıkıntılı durumu kendi içimizde hissettiğimiz, yani empati yaptığımız söyler.[62]

Mc Adams, kişisel sıkıntı duygusu ile empati duygusu arasında bir ayrım yapar. Kişisel sıkıntı, bir başka insanı zor

[59] Seligman, 2002, s.185-186.
[60] Hoffman, 1981.
[61] Rogers, 1980, s.142-143.
[62] Hoffman, 1981.

durumda gördüğümüzde kendi içimizde doğan üzüntü, kaygı, sıkıntı gibi duyguları ifade eder ve bunun sonucunda o insana yardım ederiz. Bundan kaynaklanan yardımın amacı o kişinin durumundan dolayı kendimizde doğan sıkıntıyı gidermektir. Yani yardımın temeli kendi bencilliğimizden kaynaklanır. Öte yandan gerçek anlamda empati söz konusu olduğunda yani diğer kişiye karşı bir duygusallık, sıcaklık, yumuşak kalplilik hissettiğimizde diğerkâm davranış ortaya çıkar ki burada temel amaç kendi sıkıntımızı değil başkasının sıkıntısını gidermektir.[63]

Yardım etme davranışı yukarıda bahsedilen her iki duygunun da yardımıyla gerçekleşir. Bir insan, zor durumda olan bir başkasını gördüğünde ona karşı hem kişisel sıkıntı hem de empati hissedebilir. Bu iki duygu arasında kesin çizgilerle ayrım yapmak o kadar kolay değildir. Yukarıdaki örnekte sözünü ettiğimiz yaşlı kadını gördüğümüzde ona yardım ederiz çünkü hem onun içinde bulunduğu sıkıntılı durumu fark edip ona yakınlık duyarız, hem de bu sıkıntılı durum bizi üzer. Ona yardım etmekle hem kendisinin sıkıntısını, hem de kendi sıkıntımızı gidermiş oluruz. Onun içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan dolayı sıkıntı duymak bencillik değil, duyarlılıktır. Yardım ettiğimizde duyduğumuz o ferahlık hissi hem diğer kişinin sıkıntısını hafiflettiğimiz hem de bu yolla kendi sıkıntımızı hafiflettiğimiz içindir. Yardım etme davranışında bazı bilim adamları tarafından vurgulanan "yardım ederiz çünkü bu bizi rahatlatır, bu da nihayetinde bencilce bir tutumdur" şeklindeki ifade, insanın her türlü davranışını bencillikle açıklama saplantısından kaynaklanmaktadır. Başkasının derdiyle dertlenmek ve bu derdi gidermek için yardım etmek bencilce bir davranış olarak nitelendirilemez. Bencillik, başkasının derdiyle dertlenmediğimizde başlar. Bencil kişi, yaşlı kadının durumu nedeniyle sıkıntı duyan ve bu yüzden ona yardım eden kişi değildir. Bencil kişi, yaşlı kadının sıkıntısını dert etmeyip, yoluna devam eden kişidir. Bugünkü dünyanın en önemli hastalığı da bu duyarsızlıktır.

[63] Mc Adams, 1994, s.214.

KAPİTALİZMİN KÖRÜKLEDİĞİ DUYGULAR

"Kişisel değerler, değişim değerinin içinde eriyip gitti"
Karl Marx

Kapitalizmin bugün geldiği noktada, modern yaşamdaki hiçbir ortam içten samimi ilişkilerin, koşulsuz kabulün ve empatik anlayışın hüküm sürdüğü ortamlar değil. İnsanlar, içinde bulundukları topluluklarda, okullarda, işyerlerinde, gerçekte olduklarından farklı biriymiş gibi görünmeye çalışıyorlar. İnsanlar arasındaki ilişkiler içten ve samimi değil, çünkü çıkara dayalı. Empatik anlayış ise, adından çokça söz edilen ama kendisine pek az rastlanan bir kavram. Bu durum ne yazık ki insanın kendisini en rahat hissetmesi beklenen yerde, aile içinde bile geçerli. Bir önceki bölümde sözünü ettiğimiz, insana ait özellikler olan sevgi, empati ve diğerkâmlık kapitalizmin teşvik ettiği ve doğal saydığı duygular değil. Günlük, modern yaşantımızda kapitalist yaşam şeklinin özellikle körüklediği, ön plana çıkardığı bazı duygular var. Korku ve kaygı, bencillik, güvensizlik, hırs, huzursuzluk ve öfke bunların en önemlileri. Şimdi bu duyguların her birinin kapitalist yaşam tarzında nasıl öne çıkarıldıklarını görelim.

Korku ve Kaygı

Kaygı, psikoloji sözlüğünde tehlike veya talihsizlik korkusunun ya da beklentisinin yarattığı bunaltı veya tedirginlik olarak tanımlanmış. Bu tanımda anahtar terim tehlike beklentisidir. Yani kaygıyı henüz var olmayan ama var olması muhtemel bir tehlike algısı yaratır. O anda var olan, gerçekleşmekte olan bir tehlike karşısındaki duygumuz kaygı değil korkudur. Örneğin bir araba hızla üzerimize doğru geliyorsa

kaygı duymayız, korkarız. Tehlike açıktır. Kaygı durumunda ise güçlü bir tehlike olasılığını algılarız.[64]

Kapitalist düzen, bu güçlü tehlike beklentisini her zaman uyanık tutan bir sistemdir. Kapitalizm, doğası gereği kaygı üretir, kaygıdan beslenir. Duhm, kapitalizmin temeli olan egemenlik ilişkilerinin korku ve kaygı ürettiklerini söyler. Egemenlik ilişkisinde insanlar, emir veren ve emir alan rollerindedirler. Egemenlik ilişkileri, insan doğasının bir gereği değildir, ama kapitalist sistemin bir gereğidir. İnsan gönüllü olarak boyun eğmez, haklarından ve ihtiyaçlarının karşılanmasından gönüllü olarak vazgeçmez. Onu var olan egemenlik ilişkilerine uymaya götüren tek gerekçe dıştan gelen zorun baskısıdır. Zor da korkuyu doğurmaktadır. Bu durumda egemenlik ilişkileri ile korku arasındaki bağlantı oldukça basittir. Egemenlik ilişkileri, ancak dıştan uygulanan zor yoluyla yürütülebilmektedir, zor da korku üretir.[65]

Kapitalizmin günümüzde geldiği noktada egemenlik ve zor ilişkileri, kapitalizmin önceki dönemlerinde olduğu kadar açık ve net bir şekilde yaşanmıyor. Duhm, bu durumu şöyle açıklıyor: *"Bir egemenlik sistemi, egemenlik ne kadar sürtüşmesiz ve fark ettirmeden uygulanırsa, o kadar iyi işler. Öyleyse dıştan gelen ve acımasız zorun yerine daha kolay ve daha demokratik egemenlik araçlarının kullanılması, her egemenlik sistemi için çekici olmak durumundadır. Başlangıçtaki reel korku bu sayede irrasyonel nevrotik korkuya ya da yoğun bir kaygı durumuna dönüşmektedir. Bu kaygıyı canlı tutmak için artık herhangi bir zorba güce gerek yoktur. Nevrotik insana, kimin güçlü olduğunu göstermek için küçük bir doz yetecektir".*[66]

Duhm'a göre kapitalist dünyada korku ve kaygının bir diğer kaynağı insan ilişkilerinin meta karakteridir. Kapitalist toplumda, karşıdaki insan eğilim olarak bir düşmandır. Bizi

[64] Aradaki bu farka rağmen, bu bölüm boyunca korku ve kaygı sözcükleri eş anlamlı olarak kullanılmıştır.
[65] Duhm, 1996.
[66] a.g.e, s.72.

zarara sokabilir, aldatabilir ya da kullanabilir. Girdiğimiz her ilişkide kaygı, arka planda beklemektedir. Bunu doğru mu yapıyorum? Karşımdaki hakkımda ne düşünüyor? Beni nereye koyuyor? Onun gözünde değerim nedir? Bütün bunlar diğer insanların yargısından ve onların saygınlığını kaybetmekten duyulan kaygıdır.[67]

Kapitalist yaşam tarzında korku ve kaygının bir diğer kaynağı da yabancılaşmadır. Kapitalist toplumda insan, hayatını sürdürmek istiyorsa uyum sağlamak ve karşısındakinin istediğini yapmak zorundadır. Çevresindeki insanlar da uyum sağlamışlardır, kendilerine yabancı bir mekanizmanın parçası haline gelmişlerdir. Bu durumda insan, kendini ezici üstünlüğe sahip anonim bir güç karşısında bulmaktadır. Hayatı artık onun değil, topluma biçim veren anonim güçlerin elindedir. Bu da varoluşa yönelik bir tehdit olarak yaşanır. İnsan, üstün durumdaki başkasının yargılayan bakışlarında, kendi bağımsızlığını kaybetmektedir.[68]

Modern yaşamda kapitalizmin en yoğun hissedilen kaygılarından birisi de başarı kaygısıdır. Kapitalist modern yaşamda insan ilişkileri, tek tek kişilerin başarısına ve becerisine göre düzenlenmektedir. Yapabilmek-yapamamak kutuplaşması yaşamla ilgili hemen hemen bütün sorunlarda öncelikli bir yargı şemasına dönüşmekte, hayatın kendisi de korkuya yol açan kendini kanıtlama durumlarından oluşan bir koşuya benzemektedir. Kapitalizmin başarı ilkesi, kaçınılmaz olarak bir işin üstesinden gelememe korkusuna yol açacaktır. Bu ilke bütün faaliyetlerimiz ve ilişkilerimizde ne kadar derin yer etmişse, yapamama korkusu da bütün hayatımızın o kadar çok, ayrılmaz bir parçası olacaktır. Başarı, hayatın en temel amaçlarından biri haline geldiğinde başkasının başarısı, bizim başarısızlığımız olarak algılanmaktadır. Elbette bunun tam tersi de geçerlidir. Başkasının başarısızlığı, bizim başarımızı arttırır ve kendimizi daha değerli hissetmemize yol açar. İlişkilerin bu şekilde oluşturulduğu bir toplumda, insan ilişki-

[67] a.g.e, s.73.
[68] a.g.e, s.73.

lerini belirleyen temel duygular kıskançlık, haset ve düşmanlıktır. Bunlar da korku ve kaygıyı besleyen temel duygulardır. Başaramama korkusu, kapitalist toplumun insanına damgasını vurmuştur.

Kapitalizmin temel taşı olan rekabet ilkesi de korku ve kaygıyı besleyen en önemli unsurlardan biridir. İnsanların rekabet ilişkisinde bulundukları yerde, kaybetme tehlikesi de süreklidir. İnsanlar kâr kaybına uğrarlar, işyerlerini kaybederler, toplumsal saygınlıklarını kaybedebilirler, ya da beğenilme ve sevgi kaybı yaşarlar. De Botton, endişeyi körükleyen hissin, şu anda olduğumuzdan başka bir şey olabileceğimiz hissi olduğunu söyler. Bu hisse de eşitimiz saydığımız insanların bize göre daha üstün başarılar elde etmesi neden olur.[69]

Sayar, geç modernliğin alametlerinden birisinin de panik duygusunun salgın boyutlara ulaşması olduğunu söylüyor. Bilgi ve teknoloji ilerledikçe, risk farkındalığı artıyor ve önceden doğal görünen pek çok şey bizim için kaygı verici bir hal alıyor. Baz istasyonlarından, terörist saldırılardan, depremden, grip virüslerinden, genetiği değiştirilmiş gıdalardan kaygılanıyoruz. Kaygılar salgın boyutuna ulaştığında, gelecek bir korku ülkesi olup çıkıyor. Bugünün risk toplumunda temel haykırış "korkuyorum".[70]

Bencillik

Daha önceki bölümlerde de ayrıntılı olarak değerlendirildiği gibi bencillik, geleneksel iktisat anlayışında, insan davranışlarını belirleyen temel güdüdür. Bu anlayışa göre bencil davranış doğal olan davranıştır. Bu anlayışın hakim olduğu dünyada bencillik, yalnızca insanın genetik yapısına kodlanmış, doğal bir eğilim olarak görülmekle kalınmaz aynı zamanda insanın her türlü davranışını belirleyen tek ve biricik etken olarak görülür. Daha önce vurgulandığı gibi, "yardım

[69] De Botton, 2005, s.54.
[70] Sayar, 2009, s.70.

etme davranışı" tarzı başkalarını düşünmeye yönelik eylemler bile son kertede "bencilce" olarak nitelendirilir. Günümüzün modern kapitalist dünyasının dayandığı geleneksel iktisat düşüncesinde insan yalnızca bencil değil, ayrıca akılcıdır da. Bu akılcılık unsuru bencillik özelliğini daha da güçlendirmeye yarar niteliktedir. Çünkü iktisadi akılcılık her durumda kendi çıkarını başkalarının çıkarından üstün tutmak, bir durumdan sağlanabilecek faydayı en çoklaştırıp, o durum dolayısıyla doğabilecek maliyeti en aza indirmek anlamına gelir. Yani bencil ve çıkarcı davranış yalnızca doğal değil, aynı zamanda akılcı olandır. Bunu tersinden okursak, bencil davranışın karşıtı olan diğerkâm davranış, bu sisteme göre, akıl dışıdır. Akıl dışı olmak ise çoğu insan için katlanılması oldukça zor ve ağır bir ithamdır.

Oysa Geçtan'ın söylediği gibi Batı kültürü altındaki toplumlarda yüceltilen "akılcılık" korkularımızla ve kırılganlıklarımızla yüzleşme fırsatından yoksun kalmamıza, dolayısıyla kendimize yabancılaşmamızın artmasına neden olmakta. Akılcılığı, korkularımızın ve zedelenebilirliğimizin üzerini örtmek için kullanırken, içgüdüsel sezgilerimize de yabancılaşıyoruz.[71]

Geleneksel iktisadın insanı tanımlarken "olmazsa olmaz" saydığı ve akılcılıkla da pekiştirdiği bencillik, günümüz dünyasında adeta kutsanıyor. Bencilliğin had safhası olarak nitelendirilebilen ve ruhsal bir rahatsızlık olan "narsisizm" de artık sıradan ve normal bir durum olarak görülmekte. Günümüzün modern dünyasında narsisizmin nasıl tırmanışa geçtiğini anlayabilmek için, bu rahatsızlığın ne olduğunu kısaca açıklayalım. Basitçe "aşırı benmerkezcilik" olarak tanımlanabilecek bu rahatsızlıktan muzdarip insanlar kendi çıkarları söz konusu olduğu zaman, başka insanların aleyhine bir durum oluşacaksa bile çıkarlarının peşinden giderler ve bundan da en ufak bir üzüntü ve pişmanlık duymazlar. Narsistik kişiler sürekli kendileriyle meşguldürler ve asla kendilerini terk et-

[71] Geçtan, 2003, s.70.

mezler. Diğer insanlar, onlar için sadece bir duraktır, onlara uğrar fakat kendi istedikleri sürece orada kalırlar. Karşılarındaki insanın duygularını dikkate almazlar. Eşduyum gösteremez, başkalarının ne hissettiğini bilmezler, bilmek de istemezler. Bu nedenle narsistik kişiler çok sığ insan ilişkileri geliştirirler.[72]

Diğer insanlarla duygusal bağları çok zayıf olan narsistik kişi, sevme kapasitesini yitirmiş olmanın boşluğunu yaşar. Sevginin olmadığı yerde, hiç olmazsa beğeni toplayarak bu boşluğu gidermeye çalışır. Dolayısıyla narsisizm, kendine yabancılaşmayı simgeler. Narsistik kişi, kendisinin çok önemli olduğuna inanır ve yeteneklerini, başarılarını abartır. Hak edecek bir şeyler yapmadığı halde kendisine özel biriymişçesine davranılmasını bekler.[73]

Narsistik kişi tüm evreni kendi zihninde taşır, ona göre kendinden başka hiçbir şey yoktur. Kendisi için anlamı olan insanlar onun uzantılarıdırlar, onları kendi benliğine özümsemiş olduğu için bu insanlar dış dünyada var olan kişiler değil, iç dünyasına mal edilmiş nesnelerdir.[74]

Narsistik kişi insanlarla olan ilişkilerini "ben – benim şeyim" zemini üzerinde sürdürür. Diğer insanları kendi benliğinin yansımaları olarak algılar. Bu yansıtıcılar, onun ihtiyaçlarını ve beklentilerini gidermekle doğal olarak "yükümlü" farz edilirler. Narsistik kişi, diğer insanların ve dünyalarının kendisine ait şeyler olmadığını göremez. Ben – şey ilişkisi bir kişi ile bir araç arasında yaşanır, dolayısıyla işlevsel bir ilişkidir. Paylaşmadan yoksun bir özne – nesne ilişkisidir. Ben – şey ilişkisindeki "ben", "şey"i çeşitli açılardan inceler, sınıflandırır, yargılar ve şeyler dünyasında ne işe yarayacağına karar verir. Böyle bir ben – benim şeyim ilişkisini sürdüren kişiler, kendi içlerine kilitlenmişçesine yaşarlar. Bu nedenle konuşmaları da kendilerine dönük bir monolog niteliğindedir.[75]

---

[72] Sayar, 2006, s.223.
[73] Geçtan, 1994, s.270-271.
[74] Geçtan, 2003, s.161.
[75] a.g.e, s.176.

Narsistik kişinin bir özelliği de kronik ve yoğun haset duygusudur. Bu duygu, narsistik kişinin başkalarının iyi yönlerini bozma ve yok etme isteklerini de içerir.[76] Narsistik insanlar o kadar yoğun ve süreğen bir haset duygusu içindedirler ki, başka insanların başına hiç iyi bir şey gelsin istemezler. Sanki başkalarının mutluluğu, kendilerinin mutsuzluğu; başkalarını başarısı kendilerinin başarısızlığıdır.

Narsistik kişiler, çaba gösterdikleri sahalarda başarılı olabilirler, iş hayatında öne çıkabilirler. İşlerini gerçekten çok sevdikleri için değil de, kendilerine başkalarını beğendirmek, alkış almak istedikleri için çok fazla çalışabilirler. Kendilerini öven, takdir eden kişileri severler. Fakat aldıkları alkış biraz azaldığında, ya da dün kendisini alkışlayan insan bugün azıcık eleştirdiğinde, hemen öfkeye kapılırlar.[77]

Geçtan, narsistik kişinin saldırganlığının başkalarına karşı yıkıcı davranışlara da dönüşebileceğini söyler. Narsistik kişiler iktidarlarını her an hissedebilmek için, bir uyuşturucu bağımlısının madde arayışında olduğu gibi, bir düşman bulmak zorundadır ve çoğu zaman düşman yaratılır.[78]

Günümüz dünyasında narsistik kişilikler giderek çoğalıyor. Çünkü bu tür bir kişilik yapısına sahip olmak, insana başkalarına nazaran biraz daha öne çıkma fırsatı veriyor. Kendine sevdalı, kendini yere göğe koyamayan insanlar toplumda daha fazla değer buluyorlar. Çünkü kendi reklamını yapan, kendini öne çıkaran insanların rağbet gördüğü bir zamanda yaşamaktayız.[79]

Sayar, insanların narsistik eğilimlerini dışa vurmalarında günümüz toplumunun rekabeti fazlaca ön plana çıkaran yapısının da etkili olduğunu söylüyor. İşyerlerinde, okullarda kişilerin en başarılı olmaya zorlandığı, olamadıkları takdirde diğer rakiplerin onların önlerine geçebilecekleri ve kendilerinin de gözden düşeceği bir ortam yaratılıyor. Okullarda ele-

[76] Geçtan, 1994, s.273.
[77] Sayar, 2006, s.224.
[78] Geçtan, 2003, s.68.
[79] Sayar, 2006, s.223.

meye dayalı sınav sistemleri nedeniyle öğrenciler, diğer öğrencilerle bildiklerini paylaşmaktan korkar hale geldiler. Sayar'ın da vurguladığı gibi böyle bir düşünce yapısı her konuda bencilliğe meşruiyet kazandırır ve kişiler farkında olmadan psikopatolojiler geliştirirler.[80]

Cristopher Lasch'in "Narsisizm Kültürü" adlı kitabında belirttiği gibi, süregelen kültür, insanların giderek daha benmerkezci olmalarına, başkalarına özveride bulunmayı düşünememelerine, narsistik bir biçimde sürekli kendileriyle ilgilenmelerine, derinlikten yoksun değerlere bağlanmalarına ve yalnızca sığ ilişkiler kurabilmelerine neden olmakta. Sonuç giderek artan bir yabancılaşma, can sıkıntısı ve güven yaratmayan ilişkiler olmakta.[81]

Güvensizlik

Günümüzün modern yaşantısında kapitalizmin körüklediği en önemli duygulardan biri de güvensizlik duygusu. Hayatın her alanında gittikçe sertleşen rekabet koşulları, insanların birbirlerine kesin bir güvensizlikle yaklaşmalarına yol açıyor. Sokakta yürürken adres sormak için bize yaklaşan bir insana, cüzdanımızı çalacağı kuşkusuyla cevap vermekten kaçınıyoruz, işyerimizdeki mesai arkadaşımıza her an bizim yerimizi kapabilirmiş gibi tedirginlikle yaklaşıyoruz. Başka insanların karşısında, sürekli diken üstündeymişiz gibi hissediyoruz. Oysa insan güvenmek ister, karşısındakine korkmadan yaklaşmak ister. Eğer başka insanlara güvenirse kendini tam olarak açabilir, kendini gerçekleştirebilir. Güvensizliğin hüküm sürdüğü bir ortamda herkes maskelerle dolaşıyor. İlişkiler samimiyetten uzak ve sığ. Rekabet ortamı, kendini yalnızca işyerlerinde göstermiyor. Günümüzde günlük hayatının büyük bir bölümünü işyerindeki rekabet ortamında geçiren modern insan, işyerinde edindiği alışkanlıkları, davranışları, eğilimleri hayatının geri kalan ortamlarında da sürdürüyor.

[80] a.g.e, s.227.
[81] Geçtan, 1994, s.275.

Günümüz insanı henüz okul çağında rekabetçi bir ortama uyum sağlamak üzere eğitilmektedir. Rekabet belli bir ölçüde verimi arttırabilir belki, ama hayatımızda hüküm sürmeye başladığında güveni ve dayanışmayı yerle bir eder. Güven ve dayanışmadan yoksun bir hayat ise er ya da geç yalnız ve hasta ruhlar yaratır.

Modern yaşamda güvensizlik yaratan tek unsur rekabet ortamı değil. Belirsizlik hissi de güvensizlik yaratmakta. De Botton, modern insanın geçimini sağlayabilmesi ve saygı uyandırabilmesi için bel bağlaması gereken öğelerin hepsinin tümüyle belirsiz olduğunu söylüyor ve bu belirsizliğin de güvensizliğe yol açtığını vurguluyor. Bu güvensizliği tetikleyen belirsiz öğeleri beş başlıkta sıralıyor. Önce yeteneklerimizin belirsizliğinden söz ediyor. Yeteneğin bizim sandığımız kadar sabit, kalıcı bir şey olmadığını, bir görünüp bir kaybolduğunu söylüyor. Ona göre, içimizdeki yetenekleri her gerektiğinde en iyi biçimde dışa vurabileceğimize güvenemeyiz. Yetenek, eğer başarılı olmanın bir koşuluysa, başarıya ulaşmak için elimizde tuttuğumuz güç, bir anda kaybolup gidebilir.[82] Bu durum belirsizlik, belirsizlik de güvensizlik ve endişe yaratır.

De Botton'a göre belirsizlik yaratan ikinci unsur şans. Modern yaşamda şansın da belirleyicisinin insanın kendisi olduğuna inanılıyor. Modernite sürekli tekrarlıyor: "Kazananlar, kendi şanslarını kendileri yaratırlar". İnsan denetiminin tümüyle akılcı kavramlara dayandırıldığı, yenilginin sorumlusunun hiçbir biçimde "kötü şans" olmadığı bir dünyada yaşamak kaygıyı ikiye katlıyor.

Belirsizliğin bir diğer nedeni de, konumumuzun bir işverenin önceliklerine bağlı olduğu gerçeğidir. Çalışan kesim olmanın zor tarafı yalnızca çalışma saatleri ve süresindeki belirsizlikle sınırlı kalmaz. Yönetenlerin kimi ödüllendireceği, kimi arkada bırakacağı sorusu tam olarak cevaplanamadığı için belirsizliğe neden olur, belirsizlik de endişeyi tetikler. Kişinin girdiği bir işte sürekli olabilmesi, yalnızca o işyerinde

[82] De Botton, 2005, s.110.

sürdürülen politikalara değil, aynı zamanda kişinin çalıştığı şirketin pazarda kâr sağlamasına da bağlıdır. Ancak üreticiler, pazarın o zorlu rekabet ortamında uzun süre ayakta durmakta ve güçlerini korumakta zorluk çekerler. Çalışanların çoğu bu ortamda kendilerini, denizin ortasındaki bir buz parçasının üzerinde ayakta durmaya çalışıyormuş gibi hissederler. Çünkü şirketlerin daha kısa sürede daha fazla kâr sağlayabilmek için başvurdukları en temel yollardan biri, çalışanların sayısını azaltmak olmuştur. Maddi zorluk yaşayan şirketler için en cazip planlardan biri daha az maliyetle işçi çalıştırmak olmuştur. Daha fazla kâr sağlayabilmek için rakip şirketlerle ortaklık yapmak, bu sayede nasıl olsa biri diğerinin aynı olan işçilerin büyük bir kısmını işten atmak da kullanılan stratejilerden biridir. Bir diğer yöntemse işçilerin yerine çalışabilecek makineler icat etmektir.[83] Şirketlerin ve çalışanların ayakta kalabilmesini tehdit eden bir başka etken de dünya ekonomisinin durumudur. Özellikle son yıllarda bulaşıcı bir nitelik kazanmış, kapitalizme içkin olan ve bu anlamda yapısal bir özelliğe sahip krizler, belirsizlik durumunu iyice arttırmaktadır. Küreselleşmiş dünyada, dünyanın herhangi bir yerinde patlak veren bir ekonomik kriz, seri bir şekilde diğer yerlere de yayılır. Bilgisayar teknolojisiyle hızlanan parasal işlemler, sıcak paranın çok kolay ve hızlı bir şekilde ülkelere girip çıkabilmesi, ekonominin gitgide üretimden uzaklaşıp para hareketlerine indirgenmesi, belirsizliği arttıran çok önemli unsurlardır. Artık işyerindeki pozisyonunuzu sağlam tutabilmek için çok çalışmak, çok yaratıcı ve fedakâr olmak yetmemektedir. Sizin çalışma performansınızla, hatta şirketinizin de performansıyla hiç ilgili olmayan, dünyanın başka bir ucundaki yanlış yatırım kararları sonucunda çıkan bir kriz, kısa bir sürede gelip sizi bulabilir ve işinizden olabilirsiniz. Bu

[83] a.g.e, s.111-112.

tarz bir belirsizlik ortamı şimdiye kadar görülmemiş bir güvensizliğin kaynağıdır.[84]

De Botton, bulunduğumuz ekonomik ortamda hem ekonomik itkiler, hem insani itkiler olduğunu söyler. Ekonomik itkiler bize bir işletmenin birincil görevinin kâr sağlamak olduğunu söyler. Öte yandan insani itkiler işçileri parasal güvence, saygı ve iş güvencesi gibi taleplerde bulunmaya yönlendirir. Ticari düzenin mantığı gereği bu iki itkiden biri tercih edilecek olsa, tercih kesinlikle ekonomik olandan yana yapılır. Günümüzde çalışanlar hâlâ araç konumundadır. İşverenle çalışan arasındaki ilişki ne kadar arkadaşça bir ilişkiye de dönüşse, işçiler ne kadar iyi niyet de gösterseler, kendilerini görevlerine ne kadar adarlarsa adasınlar, statülerinin güvenli olmadığı duygusuyla yaşamak zorundalar.[85]

De Botton, bir işyerinde çalışmanın verdiği güvensizliğin canımızı bu kadar sıkmasının tek nedeninin para olmadığını söyler. İşin içinde sevgi de vardır. İşimiz, toplumun bize ne derece saygı ve ilgi göstereceğinin temel belirleyenidir. Ne iş yaptığımız sorusuna vereceğimiz cevap, insanların bizi kendi aralarına ne oranda kabul edeceklerini belirler. Ne yazık ki bu soruya yeterince hoş bir cevap verebilmek, çok nadir durumlar dışında, bizim elimizde değildir. İstediğimiz işi yapıyor olmanın mutluluğu, iktisatçıların çıkardığı grafiklere, pazardaki çekişmelere, şansın ve esin perilerinin gelgitlerine bağlıdır. Oysa sevgiye duyduğumuz ihtiyaç gelgitli değildir, sabittir. Kendi ihtiyaçlarımızla, dünyanın belirsiz koşulları tam bir çelişki içindedir.[86]

---

[84] Ekonomik krizlerin yeni özelliklerinin yol açtığı sorunlar konusunda, *Praksis* Dergisinin 22. sayısı (2009/4) önemli bir kaynak olarak önerilebilir.

[85] a.g.e, s.124.

[86] a.g.e, s.124-125.

Hırs ve Öfke

Kapitalist sistem, işleyişi gereği insanların isteklerinin arttırılmasını gerektirir. İnsanlar sürekli daha fazlasını, daha iyisini istemeye yönlendirilirler. TV reklamları, bunun en etkili araçlarından biridir. Süpermarketler ve alışveriş merkezleri tüketim dünyasının modern tapınaklarıdır. Kanaatkarlık modası geçmiş, müzelik bir terimdir, Hırslı insan, hep daha fazlasını, daha iyisini isteyen, hiçbir şeyi yeterli görmeyen insan makbuldür artık. Kanaatkarlık, modern kapitalist dünya için tehlikeli bir sözcüktür. Modern yaşam insanı ne kadar çok şeye sahip olursa, kendini o kadar değerli ve güvenli hissediyor. Kendini değerli ve güvenli hissetmenin gerçek belirleyicileri olan yakın insani ilişkiler, diğerkâmlık, yardımseverlik gibi değerler tedavülden kalktıkça, eşyaya olan düşkünlük artıyor. Bundan bir iki sene önce tv ekranlarında tüm bu söylenenleri çok can alıcı bir şekilde gösteren bir reklam filmi oynamıştı. Bu bir otomobil reklamıydı. Reklam filmi, bir binanın penceresinden düşmek üzere olan bir adamın görüntüsüyle başlıyordu. Adam düşmemek için sıkıca tutunmakta, ama gücü giderek azalmaktaydı. Bir yandan da yardım isteyen gözlerle etrafına bakmaktaydı. Bir an, etraftaki kafelerden birinde oturan genç bir kadınla göz göze gelirler. Kadın telaşlı ve endişeli gözlerle adama bakar, ona biraz daha dayanmasını ifade eden el ve yüz hareketleri yapar, yerinden kalkar ve adamın bulunduğu binaya doğru son hızla koşmaya başlar. Reklamı izleyenler kadının bir şekilde adama yardım edeceğini düşünürler. Oysa kadın, zavallı adamın düşmemek için can havliyle tutunduğu pencerenin tam altına park ettiği arabasını çekme derdindedir. Arabasına bir şey olmasın diye. Reklam filmi bu şekilde son bulur. Adamın akıbetini öğrenemeyiz, ama araba kurtulmuştur. Sahip olma hırsının insan sevgisinin kat kat önüne geçtiği, bunun genel durum olarak kabul görmesi, bundan daha açık bir şekilde anlatılamazdı. O reklam, günümüzde insanlığın düştüğü içler acısı durumu çok da bilinçli olmadan yansıtmaktaydı.

Modern kapitalist toplum insanının başat duygularından biri de öfke. Anlık bir kızgınlıktan doğan bir öfkeden çok, birikmiş bir öfke söz konusu. Modern toplumda bu öfke birikimine yol açacak pek çok unsur var. Rekabete dayalı, yarışma üzerine kurulmuş bir toplumda öfke kaçınılmaz. Sıcak insani ilişkilerin gitgide azaldığı, insanların birbirlerine güvenmediği, birinin başarısının diğerinin başarısızlığı olarak kabul edildiği bir yaşantıda, insanların öfkeli olmaları sıradan bir durum olarak karşımıza çıkmakta. Daha önceki bölümlerde insanlar arası yakın ilişkilerin kurulamadığı, empatik anlayışın hüküm sürmediği ve koşulsuz kabulün olmadığı ortamlarda insanların kendilerini tam anlamıyla gerçekleştiremediklerini söylemiştik. Uzmanlara göre, öfkenin en önemli nedenlerinden birisi, engellenmişlik duygusu. İnsanlar, modern yaşamda kendilerini gerçekleştiremedikleri zaman içlerinde öfke biriktiriyorlar. İçte biriken öfke, onu dışa vuracak bir kanal bulamazsa, bu depresyon, panik atak gibi psikolojik sorunlara neden olur.[87]

Günümüz toplumunda pek çok belirsizliğin hüküm sürdüğünü, işimizi koruyabilmek için çok çalışmamızın yeterli olmadığını, dünyanın bambaşka bir ülkesinde meydana gelen bir ekonomik krizin bulaşıcılığı neticesinde işimizi kaybedebileceğimizi açıklamıştık. Böyle bir durum, insanlarda haksızlığa uğramışlık hissi yaratır. Öfkenin en önemli nedenlerinden biri de budur. Öfke çoğu zaman, haksızlığa uğradığımızı hissettiğimizde ortaya çıkar. Öfkelenen insanlar genellikle kendilerini bir kurban gibi hissederler.[88]

Toplum içerisinde güç sahibi olma isteği, içinde yaşadığımız kapitalist kültürün doğal bir parçasıdır. Ne var ki bazı kişilerin güç kazanma çabaları, diğer insanları güçsüz bırakma öğesini de taşır. Böyle kişiler güç kazandıkça, çevrelerindeki insanların kendilerinden daha güçsüz olduklarını görmekten ötürü gizli bir haz alıyorlar. Oysa eğer bir insan diğerlerini küçümsüyorsa, aslında küçümsenmekten korkan ve

[87] Sayar, 2006, s.64.
[88] a.g.e, s.63.

kendisini küçük gören biridir. Başkalarını güçsüz bırakmak için güç kazanma çabasında olan biri ise, aslında başkalarına güçsüz görünmekten korktuğu için böyle bir mekanizma geliştirmiştir. Amaç güç ya da saygınlık kazanmak değil, düşmanca duygularına boşalım sağlamaktır. Dolayısıyla, kazandıklarının onlara sağladığı doyumu yaşayacakları yerde sürekli tedirgindirler; suçluluk ve değersizlik duygularından kurtulamaz, yakın ve sıcak ilişkiler kuramadıkları için giderek yalnız kalırlar. Yalnızlıkları, düşmanca amaçlarını daha da kamçılayacağından giderek hızlanan bir kısırdöngünün tutsağı olur, istediklerini elde ettikleri halde neden mutsuz olduklarını anlayamazlar. Böyle bir durumda hem güç peşinde koşan insan, hem de güçsüz bırakılan insan öfke biriktirir. İlki yalnızlığa mahkum olduğu için, ikincisi de haksızlığa uğradığını düşündüğü için.[89]

Günümüz yaşantısında genellikle farkında olmadığımız halde, öfke yaratan unsurlardan biri de hız. Bir hız çağında yaşıyoruz. Hep bir yerlere koşturuyoruz. Hep acelemiz var. İşler bir türlü yetişmiyor. Zaman yetmiyor. Çok yoğunuz. O kadar yoğunuz ki durup dinlenecek, etrafımıza bakacak, eşimize dostumuza hatta çocuklarımıza ayıracak vaktimiz yok. Ne kadar hızlı olursak, o kadar başarılı sayılıyoruz. En ufak bir yavaşlığa tahammülümüz yok. Daha çok başarmak, daha çok kazanmak, daha çok rekabet edebilmek için telaş ediyoruz. Durup dinlenmeye, hayatın inceliklerinin farkına varmaya vaktimiz yok. Yalnız insanlarla değil, zamanla da yarışıyoruz. Kundera, *Yavaşlık* adlı eserinde yavaşlığın hatırlamayla, hızın ise unutmak ile yakından ilgili olduğunu söyler.[90] Kendi benliğimize sahip çıkmadıkça, kendimizle yüzleşmekten kaçındıkça hızlanıyoruz. Kendi hayatımızı yaşayamadığımız gerçeğini unutmak için var gücümüzle hıza sarılıyoruz. Hırs ve öfke hızla bağdaşabilirler ancak, yavaşlıkla değil.

---

[89] Geçtan, 2003, s.61-62.
[90] Kundera, 2002.

Huzursuzluk

Modern yaşam pek çok insanın maddi refah düzeyini arttırsa da huzur konusunda aynı olumlu etkiyi gösteremiyor. İnsanların huzursuzlukları gün geçtikçe artıyor. Bu huzursuzluğun en önemli nedenlerinden biri beklentilerimizin hatırı sayılır derecede artması.

Tocqueville, henüz 1835 yılında yazdığı *Amerika'da Demokrasi* adlı kitabının, "Amerikalılar Refah İçinde Yaşarken Neden Bu Kadar Huzursuzlar" başlıklı bölümünde bu konuya değinmişti. Kişilerin doğuştan ya da servetleri dolayısıyla sahip oldukları ayrıcalıklar ortadan kaldırıldığında ve "her türlü işi her kesimden insan yapabilir" fikri yaygınlaştığında, azimli sıradan insan şunu düşünür: Artık istediği kariyere, istediği yerden başlangıç yapabilecektir. Ancak bu düşünce bir yanılsamadan başka bir şey değildir. Eşitsizlik, toplumdaki genel bir kural olduğunda, büyük eşitsizlikler çok dikkat çekmez. Ancak her şey aşağı yukarı birbirinin dengi olmaya başladığında, en ufak farklılıklar bile göze çarpar. İşte tam da bu yüzden modern toplumların bolluk içinde yaşayan bireyleri kendilerini tuhaf bir melankolinin kucağında bulurlar.[91]

Tocqueville'in söylemek istediği elbette ortaçağ şartlarına geri dönmek değildi, ama ortaçağda pek çok şeyden yoksun bırakılmış insanların da zihinsel bir sakinlikle dolu olduklarının hakkını vermekti. Bu zihinsel sakinlik ve dinginlik, modern toplum bireylerinin bir daha asla ulaşamayacakları bir ruh halidir. Çünkü modern kapitalist yaşam, bireylerdeki beklenti hissini körükleyerek tamiri güç bir huzursuzluk duygusuna yol açtı.

Sayar, modern hayatta deneyimlerimizden aldığımız tatminin azalmasının nedenlerinden birinin, kendi yaşantılarımızı kıyasladığımız şeylerin bolluğu olduğunu söyler. Seçeneklerdeki bolluk, bu tatminsizliğe katkıda bulunmaktadır. Maddi ve sosyal şartlarımız geliştikçe kendimizi kıyasladığımız standartlar yükselir. Haz duygusunun referans noktası arttıkça,

[91]Aktaran: De Botton, 2005, s.62-63.

beklenti ve hayallerimizin çıtası yukarı çıkar. Seçeneklerin artması, kaçınılmaz biçimde beklentilerin de artmasına neden olur.[92] Beklentilerin artması da huzursuzluğumuzun artmasına yol açar.

De Botton, atalarımızın sahip olduğundan çok daha fazlasına sahip olabileceğimiz beklentisinin ağır bir bedeli olduğunu söyler: Olabileceğimizle, o anda olduğumuz arasındaki aşılamaz mesafenin doğurduğu sonu gelmez bir endişe yakamızı bırakmaz olmuştur artık.[93]

Artan huzursuzluğumuzun bir diğer nedeni de günümüzün yaşam tarzının fitillediği haset duygusu. Haset duygusunu, kısaca başkalarına ait olan şeyleri isteme ve diğer kişinin onlara sahip olmasını içine sindirememe olarak açıklayabiliriz. Kapitalizm, iki farklı kanaldan haset duygusunu tetikler. İlk kanal, kapitalizmin rekabet ilkesidir. Başkalarıyla rekabet halinde olmak, kendini sürekli başka insanlarla kıyaslamayı gerektirir. Bu nedenle sistem, başkalarının bizden üstün olmasının bizi rahatsız etmesinden beslenir. İkinci kanal, kapitalizmin meta ilkesidir. Bir başka deyişle maddi zenginliğe verdiği önemdir. Başarıya tapılan bir toplumda, başarının en önemli göstergesi olarak maddi kazancı öne çıkarmasıdır. Kapitalizmin bu iki unsuru birleşince, insanlarda haset duygusu tırmanışa geçer. Böyle bir anlayış, Sayar'ın vurguladığı gibi kişinin öz güvenini yanlış sacayakları üzerine kuruyor. Maddi güç, başkaları üzerinde iktidar kurabilme kabiliyeti, toplumsal alanda görünürlük ve işitilirlik gibi gelgeç değerler, özgüvenin en önemli belirleyicileri oluyor.[94]

Geçtan da modern kapitalist yaşamın yol açtığı hırs ve haset duygusunun sonuçlarını şöyle vurguluyor: "Maddi refahın gönül zenginliği sağlayamayacağını göremez halde, kendisine ve dünyaya karşı ikiyüzlü, dolayısıyla kendine ve dünyaya kızgın insanların sayısı giderek arttı. Bu durum mülkiyet dürtüsünde de değişikliklere yol açtı. Yalnızca sahip olma

[92] Sayar, 2007, s.81.
[93] De Botton, 2005, s.74.
[94] Sayar, 2009, s.99.

adına değil, başkalarını yoksun bırakmak amacıyla da daha fazlasına sahip olmak. Zamanla, başkalarına tepeden bakabilmek için saygınlık kazanma gibi boyutlar da edinerek.[95]

Haset, insanı huzursuzluk içinde kıvrandıran çok güçlü bir duygu ve günümüzde insanların huzursuzluklarının önemli bir kaynağıdır.

Bu bölümde, kaygı, bencillik, güvensizlik, hırs, öfke ve huzursuzluk duygularının, kapitalist yaşam biçiminin günümüzde dayattığı değerlerin bir sonucu olarak pek çok insanın hayatına yön verdiğini gördük. Bu duyguların birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış, birbirinden tamamen bağımsız duygular olmadığını, bilakis birbirlerini beslediklerini gördük. Bu duyguların her biri aşırı halde yaşandığında, ciddi psikolojik rahatsızlıklara yol açmakta. Örneğin aşırı kaygı, endişe bozukluğu ve panik bozukluğu gibi rahatsızlıklara yol açarken; aşırı bencillik, narsisizm; aşırı güvensizlik, paranoya; aşırı hırs, öfke ve huzursuzluk da depresyon gibi ciddi rahatsızlıklara neden olmaktadır. Takip eden bölümde modern yaşamda kapitalizmin psikolojik rahatsızlıklara nasıl yol açtığını daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

[95] Geçtan, 2003, s.103.

MODERN YAŞAMDA KAPİTALİZMİN PSİKOLOJİK ETKİLERİ*

"Müziğe, aşka, eğitime, düşünce alışverişine, bir hastaya güç vermeye, yaratıya, vs. adanan zaman yaşam zamanının kendisidir, bunun satılıp alınabileceği fiyat yoktur".
Andre Gorz

Bu bölümde, içinde yaşadığımız kapitalist sistemin bugün geldiği noktanın insan karakterine ve ruhuna olan etkileri tartışılacak. Bu bağlamda önce modern yaşamda değişen zaman algısı üzerinde durulacak. Hız, esneklik ve hareketlilik bu bölümde ele alınacak kavramlar olacak. Ardından, modernizmle birlikte artan seçeneklerin etkileri irdelenecek. Fırsat maliyetinin psikolojik etkileri ve bunun günümüze yansımaları bu bölümün temel tartışma alanını oluşturacak. Takip eden bölümde modern yaşam ilahları olarak sunulan statü ve başarı kavramları üzerinde durulacak. Son bölümde de, ele aldığım tüm bu unsurların ne tür psikolojik bozukluklara yol açtığı konusuna değinilecek. Bunun günümüz yaşantısındaki canlı bir örneği olarak da Fransız Telekom şirketinde ardı ardına yaşanan intiharlar ele alınacak.

Değişen Zaman Boyutu

Günümüzün modern toplumunun öne çıkan özelliklerinden birinin ve en önemlisi "zamanla kurduğumuz ilişkideki değişiklik" olduğu söylenebilir.

Sennett, kapitalizmin daha önceki dönemlerinde insanların yaşamlarında zamanın son derece doğrusal olduğunu

* Bu bölüm, çok küçük bazı değişikliklerle İzzettin Önder'e Armağan olarak hazırlanmakta olan kitapta yer almıştır.

söylüyor. İnsanlar her günü birbirinin aynı olan işlerde yıllar yılı çalışırlardı. Birikimleri bu zaman doğrusu boyunca yavaş yavaş büyürdü. Her hafta tasarruflarının ne kadar arttığını kontrol eder, evlerini sürekli eklerle ve iyileştirmelerle güzelleştirmeye uğraşırlardı. Nihayetinde sürprizlere yer olmayan, zamanın "kestirilebilir" olduğu bir dönemde yaşarlardı.[96] Zamanın bu iki özelliği, doğrusallık ve kestirilebilirlik, insanlara bir özgüven ve kendine saygı hissi sağlıyordu. Oysa günümüzün modern yaşantısında zaman artık doğrusal değil. İnsanlardan işlerini yaparken seri hareket etmeleri, her an değişime hazır olmaları, sürekli olarak risk almaları isteniyor. Her gün gazetelerde çıkan iş ilanlarını inceleyecek olursak bir çalışandan beklenen en önemli özelliklerin takım çalışmasına yatkın olması, strese dayanıklı olması, esnek çalışma saatlerine uyum sağlayabilmesi olduğunu görürüz. Bugün bir takımla çalışırken yarın başka bir takımla çalışmamız, bugün bir departmanda belli bir işi yapmakla görevliyken ve tam buna uyum sağlamak üzereyken yarın başka bir departmanda farklı bir iş yapmamız ve bu gelgitler arasında hiçbir sorun yaşamamamız beklenir. Hareketlilik modern işyerinin hem içinde hem de dışındadır. İşyerinin içinde bir departmandan diğerine, bir görevden diğerine hızla hareket ederken, işimiz gereği şehirden şehre veya ülkeden ülkeye de hızlı bir şekilde hareket edebilmemiz gerekmektedir. Elbette bir işyerinden diğerine de harekette sonsuz esnek olmamız beklenir. Modern işyerinde anahtar sözcük "esneklik"tir. Bu durumla birlikte zamanın artık doğrusal olarak algılanmaması, yaşantımızın her alanında belirsizliğin hüküm sürmesine yol açıyor[97].

Bu yoğun hareketlilik hali hem belirliliği hem de öngörülebilirliği azaltıyor. Azalan belirlilik ve öngörülebilirlik de değişkenliği ve kayganlığı arttırıyor. De Botton'da ifade edildiği gibi, ekonominin bu değişken ve kaygan yapısı nedeniyle kişinin yakasını bırakmayan en belirgin şey "belirsizlik hissi"

[96] Sennett, 2002, s.14.
[97] a.g.e, s.29.

olmuştur.[98] Sennett, belirsizliğin güçlü kapitalizmin gündelik işleyişine sinmiş olduğunu söyler. İstikrarsızlık normal olan durumdur. Yukarıda bahsettiğimiz hız, hareketlilik ve esneklik bu istikrarsızlığı besleyen en önemli unsurlardır.[99]

Esneklik sözcüğünün Türk Dil Kurumu sözlüğündeki anlamı şöyle: Bir dış gücün etkisi altında biçim değişikliklerine uğradıktan sonra, etkinin kalkmasıyla eski biçimini alabilmek özelliği.[100] İdeal olarak esnek insan davranışının da aynı elastik güce sahip olması, yani değişen koşullara uyum sağlayarak onlardan zarar görmemesi gerekir. Ancak esneklik uygulamaları çoğunlukla kişiyi eğen güçler üzerinde yoğunlaşır.[101] Esnek davranış günümüzde sadece değişime istekli olmak şeklinde tanımlanıyor. Oysa söz konusu olan zaman duygumuz üzerinde belirli etkiler yaratan bir değişimdir. Sennett, zamansal değişimi iki farklı biçimde algıladığımızı söylüyor. İlkinde şeylerin değiştiğini biliriz, ama bunların geçmişle bir süreklilik arz ettiğini biliriz. Diğerindeyse, olaylar yaşamımızı geri dönülmez bir biçimde değiştirdiğinden bir kopuş söz konusudur. Günümüzdeki tanımıyla esnek davranış bugünle geçmiş arasındaki sürekliliği bozuyor ve hayatımızı daha okunaksız hale getiriyor. Artık geçmişe oranla çok daha az insan kendi hayat hikâyesini okunaklı kılabiliyor.[102]

Günümüzün modern yaşam tarzında, zamanla ilişkimizde göze çarpan diğer iki unsur, zamanın asla yetmemesi ve "uzun vade" söyleminin gündemden kalkması. Oysa son 40 yıldır hayatımızı kolaylaştıran pek çok alet – edevatın kullanılmaya başlanmasıyla, kendimize daha çok zaman ayırabileceğimizi düşünüyorduk. Yeni teknoloji kullanımına dayalı bu aletler zamandan tasarruf etmemizi sağladı ama tasarruf edilen zamanı kendimiz için değil daha fazla çalışmak, daha fazla kazanmak için harcar olduk. Çünkü "en çoklaştırma"

---

[98] De Botton, 2005, s.109.
[99] Sennett, 2002, s.30.
[100] *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, 1998, s.468.
[101] Sennett , 2002, s.47.
[102] Sennett, 2002, s.49.

üzerine kurulu sistem bize bunu dayatıyor. Hep daha fazla şeyler başarmak zorunda hissediyoruz kendimizi. Böylece kendimize ve sevdiklerimize ayıracak vaktimiz kalmıyor. Bir arkadaşımızın derdini dinlemeye vakit ayıramıyoruz, çocuğumuzla gerçek bir konuşma gerçekleştiremiyoruz, ailemizi ihmal ediyoruz çünkü hep çok yoğunuz. Mevcut sistem eşyadan yana zengin, zamandan yana fakir bireyler üretiyor.

Sennett, zamanı organize etmenin yeni bir biçimi olarak "uzun vade yok" sloganını ele alıyor. "Uzun vade yok" sloganı bizzat çalışmanın anlamını değiştiriyor. Artık işlerin yerini projeler ve çalışma alanları alıyor. Piyasa, bir işin bir yıldan diğerine aynı şekilde yapılmasına, hatta aynı işin yapılmasına bile izin vermeyecek kadar dinamik.[103]

Zaman algısının bu şekilde değişmesi insan ilişkilerinde bağlılık, sadakat gibi değerlerin de anlamlarını yitirmesine yol açıyor. Yakın insan ilişkilerinin en belirleyici özellikleri olan bağlılık ve sadakat, zamanın bu yeni algısıyla ve esnek davranış ilkesiyle örtüşmeyen unsurlar.

Artan Seçenekler

Günümüzün modern toplumunun öne çıkan diğer bir önemli özelliği seçeneklerin bolluğu. Günümüz dünyasında herhangi bir konudaki seçeneklerimiz, daha önce hiç olmadığı kadar bol. Seçeneklerin artmasının aslında demokratikleşmenin de bir gereği olarak son derece olumlu bazı sonuçlar ortaya çıkardığı söylenir. Herhangi bir konuda seçeneklerimizin olması, o konuda bir kontrol gücümüzün olmasını sağlar ve bizi çaresizlik hissinden kurtarır. İnsan ancak seçeneklerin olmadığı durumlarda çaresizlik hisseder. Bu durumda her konuda seçeneklerin mümkün olduğunca arttırılmasını son derece olumlu bir özellik olarak görmemiz gerekir. Seçeneklerin var olması tercih yapabilmemizi sağlar. Tercih yapabilmek de bizi özgürleştirir. Seçeneklerin en fazla olduğu düşünülen Amerikan toplumu için yapılan bir çalışmada 1966 ve

[103] Sennett, 2002, s.21.

1986 yıllarında bir grup insana çaresizlik duyguları ve mutlu olup olmadıkları hakkında sorular yöneltilmiş. Söz konusu 20 yıl içinde ABD toplumunda seçenekler oldukça arttığı için beklenen sonuç insanların mutluluk duygularında artış olacağı yönündeydi. Oysa 1966 yılında mutsuzluk hisseden insanların oranı %36 iken bu oranın 1986 yılında %60'a çıktığı gözlenmiş.[104,105] Bunun nedenlerine geçmeden önce tercih yapma – iktisat ilişkisi üzerinde durmak aydınlatıcı olacaktır.

Günümüz modern iktisadi yaşantısının temellerini oluşturan geleneksel iktisat kendi varoluş nedenini kıt araçların alternatif amaçlar arasında dağıtımı sorunu olarak açıklar. Bu sorunsalın bir uzantısı olan "fırsat maliyeti" kavramı ise bir tercih yapıldığında vazgeçilen diğer seçenekler olarak tanımlanır. Kaynaklar kıt ve sonlu olmasaydı fırsat maliyeti diye bir kavram hiç olmayacaktı. Kıt kaynaklar ve fırsat maliyeti aslında yalnızca iktisadın değil yaşamın ta kendisinin bir sorunu. Weisskopf, kıtlık ilkesinin insanın varoluş koşullarında temellendiği için her zaman ve her yerde geçerli olduğunu söyler. Varoluşsal kıtlık bir yandan insanın sonluluğundan, öte yandan bilinç ve düşünce sayesinde insanın bu sonluluğu ve verili varoluşsal durumu aşma yeteneğinden kaynaklanır. İnsanın sonluluğundan, yaşlanmasından ve ölümlülüğünden dolayı nihai olarak kıt kaynakları hayat, zaman ve enerjidir. Eğer ölümsüz olsaydık ve eğer daima genç kalsaydık ve bu sayede enerjimiz hiç tükenmeyecek olsaydı, amaçlar arasında hiçbir dağılım ve seçim sorunu ya da çelişkisi olmayabilirdi. Ölümlü olduğumuz ve yaşlandığımız için varoluşsal kıtlık ile karşı karşıya kalırız. Bu kıtlık durumu ise sadece sonluluğumuzdan ve ölümlülüğümüzden değil, ama sonluluğumuzla birlikte olasılıkların da farkına varabilmemizden kaynaklanır.[106]

---

[104] İktisat ve mutluluk konusu için bkz: Frey ve Stutzer, 2002; Graham ve Eggers, 2004.

[105] Schwartz, 2004, s.103.

[106] Weisskopf, 1996, s.21.

"Hayatımı nasıl yaşayacağım?" sorusu bu nedenle pratikte iktisadi, temelde varoluşsal bir sorundur. Hayatımızı nasıl kullanacağımız konusunda yapacağımız her tercih, olası diğer seçenekleri feda etmemizi gerektirir. Bir başka deyişle her tercih bir vazgeçiştir aslında. Hayatımızla ilgili tercihler yaparken, mesleğimizi, işimizi, eşimizi seçerken, zamanımızı nasıl değerlendireceğimize karar verirken mümkün olan diğer potansiyellerimizden vazgeçeriz. Bu da kendi farklı olasılıklarımıza yabancılaşmamızı sağlar. Weisskopf, bu durumu şöyle açıklıyor: "İnsanlık için yabancılaşmayı kaçınılmaz kılan temel sorun diğer canlılar gibi hayatta kalmaya ve uyum sağlamaya çalışırken, çeşitli alternatifler olduğunu ve bunların arasından seçim yapması gerektiğini bilmesi ve bunun sonucunda da fedakârlık ve vazgeçme olduğunu kavramasıdır. Yabancılaşma deneyimine neden olan işte bu bilinç, bilgi, seçim özgürlüğü ve gerekliliği ile feda edilen alternatiflerden haberdar oluşumuzdur".[107]

Günümüzde seçenekleri arttıkça insanların mutsuzluk ve tatminsizlik düzeylerinin de artmasının önemli nedenlerinden biri söz ettiğimiz bu yabancılaşma duygusu olabilir. Yaptığımız tek bir tercihte karşılaştığımız tek bir fırsat maliyeti bile bu yabancılaşmaya yol açar. Çok sayıda seçenek söz konusu olduğunda seçim özgürlüğümüz artar fakat vazgeçmek zorunda kaldığımız alternatifler de artar, dolayısıyla yabancılaşma düzeyi de yükselir.

Schwartz, her yeni seçeneğin feda edilenler listesini arttırdığını, vazgeçmelerin ise psikolojik etkileri olduğunu söyler. Vazgeçme zorunluluğu, aldığımız kararlarla ilgili nasıl hissettiğimizi etkiler, daha da önemlisi aldığımız kararlarla ilgili memnuniyet düzeyimizi de etkiler. Aldığımız karara odaklanıp bundan memnuniyet duyacağımıza, kaçırdığımız fırsatlar üzerine yoğunlaşıp üzülürüz. Kaçırılan fırsatlar birer kayıp olarak algılanır ve kayıpların insan üzerindeki etkileri kazançlara oranla daha fazladır. Bu nedenle çok fazla alter-

[107] a.g.e, s.22.

natifin söz konusu olduğu bir seçimle karşı karşıya kaldığımızda, kendimizi yaptığımız tercihle ilgili, o alternatiflerin olmadığı duruma kıyasla, daha kötü hissederiz.[108] Bu durum yalnızca kararı verdiğimiz zaman değil, karar verme aşamasında da bizi etkiler. Çok fazla seçeneğin olduğu bir durumda karar vermek durumunda kalmak en iyi seçeneği seçemeyebileceğimiz kaygısı nedeniyle bize kendimizi kötü hissettirir. Bu olumsuz ruh hali ise sağlıklı düşünmemizi ve doğru karar almamızı engeller. Kaygı gibi negatif duygular dikkatimizi dağıtır ve kararın kendisine odaklanmaktansa duygularımız üzerine odaklanmamızı sağlar. Olumlu duyguların ise karar verme üzerinde tam ters bir etkisi vardır. Olumlu bir ruh hali içinde olduğumuzda daha sağlıklı düşünür ve olasılıkları daha doğru değerlendiririz. Bu durum şöyle bir çelişki oluşturuyor: Çok seçenekli, karmaşık kararlarla karşılaştığımızda doğru karar verebilmek için olumlu bir ruh hali içinde olmamız gerekir. Oysa karşılaşılan bu durumun kendisi, vazgeçmemiz gereken seçeneklerin çokluğu, kaygıyı arttırıcı bir etkiye sahiptir. Çok fazla seçeneğin mevcut olduğu bir durumda yaptığımız tercih sonucunda doğru alternatifi seçemediğimizi düşündüğümüzde kendimizi suçlarız. Çünkü en iyi sonucu verecek olan alternatif orada duruyordu. Başka seçeneklerin olmadığı durumlarda kendimizi suçlayamayız, ama seçenekler mevcutken doğru seçeneği seçememiz bizim sorumluluğumuzdadır. Doğru seçeneği seçmemiş olmamızın verdiği suçluluk duygusu, her tür suçluluk duygusunda olduğu gibi, kendi kendimizle kurduğumuz ilişkiyi zedeler. Suçluluk duygusu ve takip eden pişmanlıkla ilgili en zor olan, pişman olunan durumun, eğer başka bir tercih yapmış olsaydı, kişinin bizzat kendisi tarafından engellenebileceği duygusudur. Seçenekler ne kadar fazlaysa verilen kararla ilgili suçluluk duygusu ve pişmanlık da o kadar fazla olacaktır. "Seçeneklerin hepsi gözümün önünde duruyordu ve ben doğru seçeneği bulamadım" düşüncesi insanın kendisine haddinden fazla yüklenmesine ve kaçınılmaz olarak suçluluk duygusuna yol

[108] Schwartz, 2004, s.130.

açar. Bu duyguyu birkaç kez yaşadıktan sonra, her bol seçenekli tercih sorunu karşısında, tercihimizi henüz yapmamışken bu suçluluk duygusunu ve pişmanlığı yaşayacağımızdan kaygı duymaya başlarız ve bu kaygının çok derinleştiği durumlarda tercih yapma yeteneğimiz felç olur ve tercih yapmamayı tercih edebiliriz.

Schwartz, insanlık tarihi boyunca kişilerin çok fazla seçenekle ve fırsat maliyetiyle karşılaştıklarının söylenemeyeceğini belirtiyor. Tarih boyunca insanlar kendilerine "A, B, C seçeneklerinden hangisini seçmeliyim" sorusundan ziyade "bunu yapmalı mıyım, yapmamalı mıyım?" sorusunu sordular. İyi ile kötü arasında seçim yapmak her zaman iyi ile daha iyi arasında seçim yapmaktan daha kolay olmuştur. İnsanların milyonlarca yıllık iyi ile kötü arasındaki basit seçimlerinden sonra bugün modern hayatta karşılaşılan çok sayıda seçeneğe biyolojik olarak hazır olmadıkları da söylenebilir. Seçmeyi öğrenmek zordur. İyi seçim yapmak daha zordur. Sınırsız seçeneğin olduğu bir dünyada seçim yapmayı öğrenmek ise fazlasıyla zordur.[109]

Modern Yaşamın İlahları: Statü ve Başarı

Modern hayatta seçenekler arttıkça tatmin düzeyimizin azalması ve mutsuzluk düzeyimizin artmasının çok önemli bir diğer nedeni beklentilerimizin de hatırı sayılır derecede artmasıdır.

Andre Gorz *İktisadi Aklın Eleştirisi* adlı eserinde, modern yaşamla birlikte "bu bana yeter" evresinden ayrıldığımızı ve "fazla mal göz çıkarmaz" evresine terfi ettiğimizi (!) söylüyor ve ihtiyaçlarla beklentiler arasındaki çok önemli farka değiniyor: "Doğal ritmine uygun olarak çalışarak ihtiyaçlar karşılanabiliyorsa, azami verimliliği aramak, zamanın hesabını yapmak, çalışmayı akılcılaştırmak da yararsızdır. İhtiyaçların sınırlı niteliği iktisadi akılcılaştırmayı engeller. Birey ihtiyaçlarının düzeyini ve harcadığı çaba düzeyini kendisi saptamakta

[109] a.g.e, s.142-144.

özgür olduğunda iktisadi akılsallık uygulanamaz. Kişi çabasını "yeterli" gelen tatmin düzeyiyle orantılı tutar. Oysa "yeterli" kategorisi iktisadi bir kategori değildir. Kültürel veya varoluşsal bir kategoridir. Yeterli olanın yeterli olduğunu söylemek, daha fazla şeye sahip olmanın hiçbir yararı olmayacağı, daha fazlanın daha iyi olmadığı anlamına gelir: Yeterli olan iyidir. Oysa hesaplanabilirlik "fazla "ve "az" kategorilerini bilir, "yeterli" kategorisini bilmez."[110]

De Botton, *Statü Endişesi* adlı eserinde tatminsizlikle yüksek beklenti arasındaki ilişkiye değiniyor ve modern yaşamın bireylerdeki beklenti hissini körüklediğinin altını çiziyor: "Batılılar maddi ilerlemeyle birlikte, atalarının hayal bile edemeyeceği bir zenginlik ve olasılık çokluğuyla karşılaşmışlardır. Ancak bu zenginlik ve olasılık bolluğu kimliklerinin ve sahip olduklarının onlara kesinlikle yeterli gelmediği hissini de beraberinde getirmiştir.[111]

Gorz, kapitalizmin ruhunun çalışma ile ihtiyaç arasındaki bağı kopardığını söylüyor. Çalışmanın hedefi, artık hissedilen ihtiyaçların tatmini olmadığı gibi, çaba da erişilecek tatmin düzeyiyle orantılı değildir. "Yeterli olan iyidir"in yaşanmış gerçekliğinin yerine çabanın ve başarının verimliliğinin nesnel ölçüsü "kazanç artışı" olarak belirleniyordu. Başarı artık kişisel takdir ve yaşam kalitesi sorunu değildi, kazanılan parayla, biriktirilen servet miktarıyla ölçülüyordu. Yeni slogan şuydu: Fazla azdan iyidir, daha fazla kazanmayı başaran daha az kazanandan iyidir". Bu durumda hiçbir nicelik mümkün olan en büyük nicelik değildir, hiçbir başarı daha büyük bir başarının hayal edilemeyeceği kadar büyük değildir. Her bir kişinin yetenekler ve meslekler hiyerarşisinde işgal ettiği sıra öz olarak görece bir sıradır. Onu belirleyecek olan, başkalarıyla karşılaştırılmasıdır, kendini onlarla ölçmesi gerekir, hiç bitmeyen bir rekabette onları aşarak ancak bulunduğu yeri

[110] Gorz, 2007, s.142.
[111] De Botton, 2005, s.53.

hak edebilir. Hiçbir otorite, hiçbir statü bu yeri ona garanti edemez.[112]

De Botton, kendimize duyduğumuz saygının, gerçekleştirdiğimiz başarıların potansiyelimize olan oranıyla ortaya çıkacağını söylüyor ve bunu şöyle formüle ediyor: Kendine saygı = Başarı / Beklentiler. Bu eşitlik şunu ortaya koyuyor: Beklentilerimizdeki artışlar, aşağılık hissi duyma riskini de arttırmış oluyor. Bu eşitlik aynı zamanda kendimize saygımızı arttırmamız için iki olası yol sunuyor bize: ya daha fazla başarı elde etmeye çalışacağız ya da beklentilerimizin sayısını azaltacağız. Beklentilerimizin sayısını azaltmak kendi benliğimize yüklediğimiz yükü de hafifletir aslında. Oysa modern toplumlar bizim beklentilerimizi büyük ölçüde arttırarak, kişinin kendine yeterli derecede saygı duymasını neredeyse olanaksız hale getirir.[113]

Jean Jacque Rousseau bundan yıllarca önce *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma* adlı eserinde başarı ile beklentiler arasındaki ilişkiyi farklı bir şekilde açıklıyordu. Rousseau'ya göre zenginlik sahip olmak istediğimiz şeylere sahip olmak demekti. Paramızın yetmediği bir şeyi arzuladığımızda fakirleşiyorduk. Eğer elimizdekilerle yetinebiliyorsak, sahip olduklarımız ne kadar az olursa olsun, zengindik aslında. Rousseau'ya göre insanları zengin etmenin iki yolu vardı: Onlara daha çok para vermek ya da arzularını sınırlandırmak. Modern toplumlar, ilk bakışta ilk seçeneği gerçekleştirmiş gibi görünmüşlerdi, ancak bireylerin iştahını sürekli tetikleyerek, başarılarını yetersiz kılmışlardı. Modern dünyada, geçmişe göre gelirimiz daha fazlaymış gibi görünebilir, ancak modernitenin getirdiği zenginlik yalnızca görüntüdedir. Aslında artık daha fakiriz, çünkü beklentilerimiz fena halde tetiklenmiş, paramızın yettiğiyle elde edebileceklerimiz arasında derin bir uçurum oluşmuştur. Olduğumuzla, aslında olabileceğimiz kişi arasında dağlar kadar fark

[112] Gorz, 2007, s.144.
[113] De Botton, 2005, s.65.

vardır artık. Modern toplumlar, yabanıl bir insana göre çok daha güçlü bir mahrumiyet hissiyle baş başa bırakır bizi.[114]

Modern hayat, insanların kendilerini iyi hissetmelerinin ancak yüksek statü ve başarı yoluyla olabileceğini haykırıyor. Statü kişinin toplumdaki konumunu ifade eder. Daha geniş anlamıyla statü, kişinin dünyanın gözündeki değerini, önemini ifade eder. Tarih boyunca toplumların yüksek statüye layık gördüğü gruplar çeşitlilik göstermiştir. Kapitalist Batının statü anlayışı 18. yüzyıldan bu yana giderek artan oranda maddi başarıyla bir tutulur olmuştur. De Botton, modern toplumdaki bireylerin toplumsal konumunun bireysel başarılarına göre belirleneceğini, bireysel başarının ise her şeyden önce maddi başarı demek olduğunu söyler.[115] Modern toplumun başarılı insanı paraya ve mevkiye sahip olan insandır. Bir insan ne kadar çok para ve mevki sahibi ise o kadar başarılı demektir. Modern toplumun başarıyı bu şekilde tanımlaması, başarıya ulaşmak isteyen insanın hiçbir zaman elindekiyle yetinmemesi gerekliliğini de beraberinde getirir. Elindekiyle yetinmek, başarıya giden yolda önemli bir engel olarak görülür. Daha önce de belirttiğimiz gibi, iktisadi akılsallık "yeterli olan"ın sınırını geriletme ve kimse için yeterli şey olamayacağı duygusunu sürdürme ihtiyacı duyar. "Yeterli" kategorisi mevcut sistemde kabul edilebilir bir kategori değildir. Modern toplumda, küresel kapitalist sistemin sürdürülebilmesi için hiçbir başarının, hiçbir statünün, hiçbir tüketim düzeyinin yeterli olmaması gerekir. Bu nedenle de çok çalışma kutsanır. Boş zamanın artması, böyle bir düzende son derece tehlikelidir. Boş zamanın artmasıyla birey, fazlanın zorunlu olarak iyi olmadığını, daha fazla kazanma ve tüketmenin zorunlu olarak daha iyi yaşamak anlamına gelmediğini, dolayısıyla ücret talebinden daha önemli talepler olabileceğini keşfederek iktisadi akılsallığın etkisinden kaçma tehlikesi gösterir. İnsanlar bütün değerlerin sayılabilir olmadığını, paranın her şeyi satın alamayacağını ve satın alınamayan şeyin temel

[114] Aktaran: De Botton, 2005, s.72-74.
[115] **a.g.e.**

olduğunu ve hatta işin özü olduğunu keşfettiklerinde "ticaret düzeni" temelinden sorgulanır. Oysa insanların iktisadi akılsallığın sınırlarını keşfedebilmesi için yaşamlarının çalışma tarafından tamamıyla işgal edilmemiş olması ve zihinlerinin de çalışmayla meşgul olmaması gerekir.[116]

Tam bu noktada, Karınca ile Ağustos Böceğinin hikâyesi yeniden düşünülebilir. Bu çok bilinen hikâyede çalışkan ve tedbirli karınca kışın aç kalmamak için bütün yaz çalışmış ve evini yiyecekle doldurmuştur. Ağustos böceği ise yazını saz çalıp türkü söylemekle geçirmiş, gününü gün etmiş. Kış aniden bastırınca ağustos böceği yiyecek aramaya çıkıp da bulamayınca, komşusu karıncanın kapısını çalmış ve ona borç olarak biraz yiyecek vermesini, yaz gelince bu borcunu ödeyeceğini söylemiş. Karınca sormuş ağustos böceğine: "Bütün yaz ne yaptın"? Ağustos böceği dosdoğru söylemiş: "Saz çalıp şarkı söyledim". O zaman karınca cevabı yapıştırmış: "Yazın çalıp söyledin, şimdi de oyna bakalım". Çocukluğumuzdan beri dinlediğimiz, okuduğumuz bu hikâyeden çıkarmamız istenen temel ders karınca gibi çalışkan ve tedbirli olup zor zamanlar için gerekli maddi birikimi sağlamamızın erdemli bir davranış olacağı, ağustos böceği gibi tembellik edip keyif yapanınsa gün gelip zor durumda kalacağı ve bu durumda ona yardım elinin uzatılmamasının da gayet doğal olduğu. Oysa bu hikâyeyi tamamen başka türlü okumak da mümkün. Hatta bu hikâyeyi hiçbir yorum yapmadan, tarafsız bir şekilde bir çocuğa okuduğumuzda muhtemelen karıncayı merhametsiz ve antipatik bulacak, ağustos böceğine yardım etmediği için ona kızacaktır. Ağustos böceğini ise hayatın akışı içinde neşelenebilen, saz çalıp şarkı söyleyerek eğlenebilen birisi olduğu için sevecek, hatta ona kendisi yardım etmek isteyecektir. Bu hikâye evlerde, anaokullarında, ilkokullarda yüzlerce kez okunmasına rağmen, yetişkinler (anne, baba, öğretmen vs...) asla karıncanın bencilliğinden, merhametsizliğinden ve ağustos böceğinin yaşama sevincinden dem vurmazlar.

[116] Gorz, 2007, s.148.

Şimdi yeniden düşünüldüğünde, karıncanın kapitalist sistemin isteklerine uygun, kazanç sağlama peşinde koşan, bu nedenle de çok çalışan ama empati, merhamet ve dostluk duygularından yoksun bencil bireyi ifade ettiği anlaşılabilir. Neşeli, şen, hayattan keyif almayı bilen ama tembel ve tedbirsiz ağustos böceği ise kapitalist sistemin kesinlikle onaylamadığı birey tarzıdır. Oysa sağlıklı birey yeteri kadar çalışan, çalışmanın dışında da kendine zaman ayırabilen ve hayattan keyif alabilen kişidir. Bu çok bilindik hikâyenin sonunda ağustos böceği, karıncadan yardım istemeye geldiğinde, karınca onu içeri davet etse, o akşamki yemeklerini birlikte yeseler, yemekten sonra ağustos böceği çalıp söyleyip karıncayı da neşelendirse, sonra da dostça sohbet ederlerken ağustos böceği bundan sonra daha tedbirli davranması gerektiğini anladığını, karınca ise arada sırada çalıp söylemenin de insana çok iyi geldiğini anladığını söylese ve böylece aralarında bir dostluk kurulsa, çocuklara daha iyi bir mesaj vermiş olmaz mıydık?

Kaygı, Depresyon ve Diğer Psikolojik Bozukluklar

Şimdi statü ve başarı saplantısının insana neler yaptığı konusuna geri dönelim. Daha önce de belirttiğimiz gibi modern toplumlarda bireylerin toplumsal konumu bireysel başarılarına göre belirlenir, bireysel başarı ise her şeyden önce maddi başarı demektir. Bu durumda statü, kişinin hızla değişen ve kaygan bir zeminde yükselen bir ekonomik düzenle ne derece başa çıkabildiğine göre belirlenir.

De Botton, ekonominin bu değişen ve kaygan yapısı nedeniyle, statü edinme mücadelesinde kişinin yakasını bırakmayan en belirgin şeyin belirsizlik hissi olduğunu söyler: "Geleceği düşündüğümüzde aklımıza gelenler aşağı yukarı aynıdır. Gün gelir meslektaşlarımız ve rakiplerimiz bizi sollayabilir, belirlediğimiz amaçlara ulaşmada yeteneklerimiz yetersiz kalabilir ya da pazarın girdaplı denizinde nereye varacağı belirsiz bir akıntı bizi bilmediğimiz bir yere sürükleyebi-

lir, iş arkadaşlarımızın başarıları ise bütün bu başarısızlıkları ikiye katlayabilir.[117]

De Botton'a göre endişe çağdaşımız olan azmin ve hırsın arkadaşıdır çünkü geçimimizi sağlayabilmemiz ve saygı uyandırabilmemiz için bel bağlamamız gereken öğelerin hepsi tümüyle belirsizdir. Yetenek dediğimiz, sürekli elimizin altında olan somut bir şey değildir, bir görünüp bir kaybolur. İçimizdeki yetenekleri her gerektiğinde en iyi şekilde dışa vurabileceğimize güvenemeyiz. Başarıya ulaşmak için elimizde tuttuğumuz güç bir anda kaybolup gidebilir. Bu da endişeye neden olur. Konumumuzun belirsizliği ve önceden kestirilemezliği, bir işverenin önceliklerine bel bağlamamız gerektiği düşüncesi ise yine endişeye neden olur. İnsan denetiminin tümüyle akılcı kavramlara dayandırıldığı, yenilginin sorumlusunun hiçbir biçimde "kötü şans" olamadığı bir dünyada yaşamak ise bu kaygıyı ikiye katlar. De Botton, böyle bir dünyada sürekli endişeli olma halinin bir histeri belirtisi değil, ekonomik ortamın gerçek tehditleriyle mücadele ederken gösterilen doğal bir tepki olarak görülmesi gerektiğini söyler. Başarısız olacağımız düşüncesi bizi endişeye boğar çünkü başarı, dünyanın bize güler yüz göstermesi için kullanabileceğimiz en önemli kozdur.[118]

Sennett, başarısızlığın günümüzün en büyük tabusu olduğunu söyler ve devam eder: "Açık açık konuşmaktan korktuğumuz her konuda olduğu gibi, bu durum da, içimizdeki obsesyonu ve utancı daha da şiddetlendiriyor. Kişinin zihninde yankılanan "yeterince iyi değilim" düşüncesi değişmeden kalıyor".[119]

Duhm, *Kapitalizmde Korku* adlı eserinde başarı ilkesinin, insan ilişkilerini tek tek kişilerin başarısına göre düzenlediğini söyler. Ona göre yapabilmek - yapamamak kutuplaşması bir yargı şemasına dönüşmekte, hayatın kendisi de korkuya yol açan kendini kanıtlama durumlarından oluşan bir koşuya

[117] De Botton, 2005, s.109.
[118] a.g.e, s.120.
[119] Sennett, 2002, s.124.

benzemektedir. Bir başarı ortaya koymak gerektiği anda, başarısız olma tehlikesi de vardır.[120]

Duhm, başarının değerlendirilmesinin ancak başkalarının başarılarıyla karşılaştırma yaparak mümkün olacağını söylüyor ve devam ediyor: "Başkalarının başarısızlığı, insanın kendi başarı şansını arttırmaktadır. Kapitalist toplumda başarı ilkesinin esiri olmuş insanlar bu nedenle, bilinçli ya da bilinçsiz, başkalarının başarısızlığını isterler. Böylece başarı ilkesi, insanlar arasındaki uçurumu derinleştirir, onları birbirlerine düşman yapar ve en iyi ilişkilerde bile kıskançlık ve çok görme gibi tortular bırakır. Kapitalist toplumun insanları, birbirlerinin karşısında iğne üstünde otururlar".[121]

Modern toplumun insanları birbirlerine karşı şiddetli bir rekabet mücadelesi içinde bulunurlar. İşçiler en iyi ve en güvenli işyerleri uğruna ve daha iyi ücretler için birbirleriyle rekabet halindedir. Bilimciler bazı mevkiler ve siparişler için karşılıklı rekabete girerler. Sanatçıların arasındaki rekabet, isim yapma ve piyasada tutunma uğrunadır. Modern toplumun insanları, kapitalist yaşam tarzının içselleştirilen hegemonyasının etkisiyle, her yanda kariyer, başarı, para, sosyal statü, saygınlık ve prestij için birbirleriyle rekabete girerler. Duhm, kapitalizmin rekabet ilkesinin, insanların duyduğu korkunun en önemli kaynaklarından biri olduğunu söyler. Çünkü insanların rekabet ilişkisinde bulundukları yerde kaybetme tehlikesi de süreklidir. Bir rakip insanın imkânlarını elinden alır. Bundan dolayı kendisinin herhangi bir yolla devre dışı bırakılması ya da yenilgiye uğratılması şarttır. Yani burada insan, insanın düşmanı olmaktadır. Karşılıklı olarak duyulan düşmanlık ve korku, bütün insan ilişkilerine yer etmiştir.

Şimdiye kadar gerek zaman algımızdaki değişmenin, gerek seçeneklerin çok fazla artması sonucu "belirsizlik duygusu"nun tırmanışa geçtiğini, bu duygununsa kaygı ürettiğini gördük. Statü ve başarının da modern zaman ilahları olarak

[120] Duhm, 1996.
[121] a.g.e, s.78.

görülmesinin de korku ve kaygı gibi olumsuz duyguları körüklediğini açıkladık.

Korku ve kaygı pek çok psikolojik rahatsızlığın temelinde yatan duygulardır. Duhm, herhangi bir rekabette rakibimiz karşısında başarı kazandığımız ya da kahraman olarak düşmanlarımızı yendiğimiz veya etkileyici hayali tartışmalar sürdürdüğümüz fantezilerimiz ve gündüz rüyalarımız olduğunu söyler. Duhm'a göre bu bilinçdışı bölüm, korku nöbetleri, kabuslar, iştahsızlık, depresif rahatsızlıklar ve nevrotik iş görme yetersizliği gibi mümkün olan bütün semptomlarda kendini açığa vurur. Başka bir deyişle görülür bir nedeni ya da belli bir içeriği olmayan duygusal keyifsizliklerde kendini gösterir. Günümüzde birçok insanda saptanan iş görebilme yeteneksizliği ve nevrozların, içselleştirilmiş korku ve düşmanlık ilişkilerinin sonucu olduğu açıktır.[122] Yapılan çalışmalar modern toplumlarda gelir düzeyinin artması ve seçeneklerin çoğalmasıyla birlikte mutluluk düzeyinin azaldığını gösteriyor. 2000'li yıllarda depresyon, 1990'lı yıllara oranla on katı kadar artmış bulunuyor.[123]

Seçeneklerin çok fazla artmasının kaygıyı ve suçluluk duygusunu arttırdığı vurgulanmıştı. Bunlar da depresyonu besleyen önemli unsurlar olarak kabul edilebilir. Çağımızda depresyon bir salgın boyutunda, antidepresanlar satış patlaması yaşıyor. Depresyon yalnızca artmakla kalmıyor, insanları çok daha genç yaşlarda pençesine alabiliyor. Schwartz, Amerikan toplumunun %7.5 gibi bir oranının klinik depresyonla 14 yaşından önce tanıştığını söylüyor. Depresyonun en olumsuz sonucu olan intihar oranları hem artmakta hem de daha genç yaşlarda gerçekleşmekte. UNICEF'in yaptığı bir çalışmaya göre 1970 ve 1980'li yıllara oranla 1990'lı yıllarda intihar oranları Fransa'da 3 katı kadar, Norveç ve Avustralya'da 2 katı kadar, Kanada ve İngiltere'de 2 kattan biraz fazla artmış bulunuyor. [124]

---

[122] Duhm, 1996, s.84.
[123] Schwartz, 2004, s.102.
[124] a.g.e, s.209-210.

Bu durum, modern toplumlarda artan beklentilerle, tırmanışa geçen bencillikle ve dolayısıyla insan ilişkilerinin zayıflamasıyla doğrudan ilişkili. Modern hayatın dayattığı bazı ulaşılması çok zor hedefler, insanlar tarafından içselleştirildiğinde, farklı bazı psikolojik bozukluklar olarak da ortaya çıkabiliyor. Örneğin mükemmel vücut ölçülerine sahip olmak, özellikle genç kızlarda "yeme bozukluğu" olarak bilinen "anoreksiya nervosa" ve "bulimia nervosa" rahatsızlıklarını arttırmakta. Yine beklentilerin yüksekliği ve her şeyden kendini sorumlu tutma gibi mükemmeliyetçi eğilimlerin yol açtığı bir psikolojik rahatsızlık olan "obsesif – kompülsif bozuklukta da ciddi artışlar söz konusu. Ülkemizde de kaygı temelli bu rahatsızlıklarda ciddi bir artış olduğu gibi, bu rahatsızlıklara yakalanma yaşının da gittikçe küçüldüğü, henüz ergenlik çağına yeni giren çocukların bile giderek artan oranlarda bu hastalıklar nedeniyle tedavi gördükleri bilinmekte.[125]

Gerçek Yaşamdan Bir Örnek: Fransız Telekom İntiharları

Bu kitap boyunca açıklamaya çalıştığım konuların çok güncel ve trajik bir örneğini geçtiğimiz günlerde Fransız Telekom şirketinde arka arkaya yaşanan intiharlar oluşturmakta. Fransa'nın sayılı büyük şirketlerinden biri olan Fransız Telekom, 1996 yılında özelleştirilmeye başlanmış. 1996 yılında 160.00 olan çalışan sayısı, şimdi 100.000'e inmiş durumda. Yönetim yapısı da özelleştirmeyle birlikte değişen şirketin, piyasa koşullarına uyum sağlayabilmek ve rekabeti göğüsleyebilmek için, 2000'li yıllardan itibaren kasıtlı stres politikası olarak tanımlanabilecek bir uygulamaya girişmiş. Örneğin "esneklik" adı altında herkesin üç yılda bir, bir bölgeden diğer bir bölgeye gitmesi kuralı getirilmiş.[126]

---

[125] Beş yıl gönüllü bir etkinlik düzenlediğim, Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi, Ergen Kliniği'nde tanıştığım ve sohbet ettiğim gençler, bana her hafta bunu yeniden kanıtlamışlardır.

[126] İnsel, 2009.

Bölgesel hareketliliğin yanında, mesleki hareketlilik de önem kazanmış. Yıllarca belli işlerde uzmanlaşmış kişilerden, aynı şirket içinde hiç bilmedikleri bambaşka işleri yapmaları beklenmeye başlanmış. Bir yandan işten çıkarmalar sürerken, bir yandan da mesleki ve coğrafi hareketlilik olanca hızıyla devam etmiş. Kâr odaklı ve rekabete dayalı bu politikalar, son iki yılda Fransız Telekom şirketinde çalışan 25 kişinin intihar ederek ölmeleriyle sonuçlanmış. Bunun dışında 13 kişinin de ölümle sonuçlanmayan intihar girişimleri söz konusu. İntihar eden kişilerin yakınlarıyla yapılan görüşmelerden ve bırakılan intihar mektuplarından, bu durumun baş sorumlusunun kâr odaklı şirket politikası olduğu anlaşılıyor.

11 Eylül 2009'da çalıştığı binanın dördüncü katından atlayarak intihar eden 32 yaşındaki kadın çalışanın ölmeden hemen önce babasına yolladığı e-posta mesajı şöyle: *"İyi akşamlar baba. Bu sabah telefonla konuştuğumuzda, sesimim iyi gelmediğini söyledin. Haklısın. İntihar isteğim ağır basıyor. Bu akşam intihar etmeye karar verdim. Sakın ev sahibinden bana göz atmasını isteme. Çünkü evde değil, ofiste intihar edeceğim. Şefim bilmiyor ama şirkette intihar eden 23. kişi olacağım. Zira servisteki yeniden yapılanmayı kabul etmiyorum. Ekip şefim değişti, ben neler olacağını bildiğim için ölmeyi tercih ediyorum. Çantamı, cep telefonumu ve anahtarımı büro masamın üzerine bırakıyorum. Beraberimde sadece organ nakli kartımı götürüyorum. Kedilerime yemek vermeyi unutma. Benden böyle bir mesaj aldığın için üzgünüm. Ancak beter vaziyetteyim. Seni seviyorum babacığım".*[127]

Şirketteki yeniden yapılanmayla ilgili tartışma sırasında, daha az nitelikli bir göreve getirildiğini haber alan 49 yaşındaki bir teknisyen, karnını bıçaklayarak intihar girişiminde bulundu. 54 yaşındaki, uydu teknolojisinde uzman bir teknisyen, kendini trenin altına atmadan önce yazdığı intihar mektubunda, bu yaşta satış görevlisi olarak atanmasının kendin-

[127] www.hurriyet.com.tr/ ekonomi/12539086.asp

de yarattığı şoku anlatmış. Şirket bünyesinde intihar eden bir genç kadın, bıraktığı mektupta, işyerinde şeflerinin sürekli gerginlik yaratarak, insanları birbirleriyle yarıştırarak hayatı yaşanmaz kılmalarından bahsediyor. 25 intiharın çoğu işyerinde gerçekleşmiş. İntihar edenler bıraktıkları mektuplarda şirkette maruz kaldıkları ağır stresi, işyeri değiştirmelerini ve genel olarak yönetim kademelerinin gayri insani yaklaşımını sorumlu tutuyor. 2002 yılından bu yana 40.000 kişinin işten çıkarıldığı şirkette, küçülmenin çalışanlar üzerinde yarattığı baskının yanı sıra yönetimin, kişileri istifaya zorlamak için çalışma şartlarını zorlaştırdığına dair iddialar da bulunuyor. Fransız Telekom yetkilileri 100.000 çalışanı olan bir şirket için, bu sayıdaki intiharın normal bir istatistik olduğunu açıkladı. Şirketin CEO'su da "ortada bir intihar modası var" diyerek durumu hafife almaya çalıştı.[128]

Uzmanlara göre, ağır depresyonun yol açtığı intihar davranışının en önemli nedeni çaresizlik ve umutsuzluk duygusu. Kapitalizm, bugün geldiği noktada başarıya taparak, rekabeti kızıştırarak, had safhada bencilliği olumlayarak, hız ve belirsizliği baş tacı ederek kaygılı, güvensiz, huzursuz ve öfkeli insanlar yaratıyor. Bu özelliklerle donatılmış insanlar da depresyona ve her türlü ruhsal rahatsızlığa daha yatkın hale geliyorlar. İş hayatları, tüm hayatlarının çok büyük bir bölümünü teşkil eden insanlar, kâr elde etmekten başka bir şey düşünmeyen ve insanı hiçe sayan şirket politikaları nedeniyle kendilerini çaresiz hissediyorlar, umutlarını tüketiyorlar.

Fransız Telekom özelinde, sendikalar, yönetimin uluslararası rekabet koşullarını şirket içinde yaratma, verimliliği sürekli artan hızda hareketlilikle sağlama stratejisinin, işyerinde kasıtlı bir stres yaratma politikası olduğunu söylüyorlar. Tüm bu olanlar, yeni kapitalizmin rekabet, hareketlilik ve verimliliğin mutlak biçimde sayısallaştırılmasının, internet sayesinde özellikle ara kademe yöneticilerinin 24 saat-

[128] a.g.e.

lerini şirkete hasreder duruma getirilmelerinin iç karartıcı sonuçlarını gösteriyor.[129]

Fransız Telekom'da olanlar, bu kitaptaki savı doğrulaması açısından, oldukça çarpıcı bir örnek.[130] Fakat tek örnek değil. Günümüzde kapitalizmin insafsız çarklarına teslim olmuş pek çok işyerinde benzer politikalar uygulanıyor. İnsanı yalnızca bir işgücü olarak gören, onu ürettiği ölçüde değerli sayan kapitalizm mantığı, insandaki bu yıkımın baş sorumlusudur. 25 intiharın "normal bir istatistik" olduğunu söyleyen yetkili, sanki bu kadar çok makine içinde birkaç tanesinin defolu çıkmasının beklenen bir durum olduğunu söyler gibi. Belki de tam da bunu söylüyor. İnsanla makineyi bir tutan bir zihniyet insanları hasta ederken, insanlığı da bitiriyor.

[129] İnsel, 2009.

[130] Şubat 2010 itibariyle Fransız Telekom şirketinde ölümle sonuçlanan intiharların sayısı 32'ye ulaşmıştır.

SONUÇ

Bu kitabın temel amacı geleneksel iktisat biliminin insan anlayışını sorgulamak ve bu insan anlayışına dayalı iktisadi sistemin insan psikolojisini nasıl etkilediğini açıklamaktır. Hem iktisat hem de psikoloji alanlarının bilim olma çabası, kapitalizmin yükselişinden bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla her iki alanın bilim statüsü elde etme aşamasında, kabul edilen insan anlayışının kapitalizme hizmet edecek şekilde oluşturulduğu söylenebilir. İktisadın insanı bencil ve akılcı gören anlayışı ile psikolojinin insanı bir makineyle eş tutan anlayışı kapitalist düşüncenin bir ürünüdür. Kitabın temel savı, kapitalist sistemin gerektirdiği ilişki biçiminin değişmesi halinde, insanın da değişeceği ve ruhsal açıdan daha sağlıklı duruma geleceğidir.

Kitabın ilk bölümünde iktisat ve psikoloji arasında var olan ilişkiye değinilmiş ve bu konuda yapılan çalışmalar kısaca özetlenmiştir. Var olan çalışmaların, mevcut iktisadi sistemin içinde ve bu sistemin daha iyi işlemesi için psikolojiden nasıl yararlanılacağı yönünde olduğu görülmüştür. Bu tarz çalışmalarda ana eksen sistemdir. Oysa bu kitapta soru tersinden sorulmaktadır: Mevcut sistem, insanı nasıl etkilemektedir? Bu soruda ana eksen sistem değil, insandır.

Kitabın çatısı insan üzerine kurulmuştur. Bu nedenle ikinci bölümde geleneksel iktisat biliminin insan anlayışı ele alınmıştır. Bencil ve akılcı olarak kabul edilen insan anlayışının köklerine inilmiş ve son yıllarda bu anlayışa yöneltilen sistem içi eleştirilere yer verilmiştir. Bu eleştiriler bencil ve akılcı insan anlayışını biraz esnetmiş olsalar bile, geleneksel iktisat ve dolayısıyla kapitalist ekonomik sistem hâlâ insanı bu şekilde kabul etmektedir.

Farklı bir bakış açısı oluşturması açısından, üçüncü bölümde psikoloji biliminin insan anlayışına yer verilmiştir. Disiplinin bilim olarak kabul edilme telaşı yaşadığı yıllarda, insanın bir makine olarak kabul edildiği dönem ve hemen ardından bu görüşe kısmen karşı çıkan yaklaşımlar ele alınmıştır. İnsanı bir makine olarak gören yaklaşıma kökten bir karşı çıkış sergileyen hümanistik psikoloji akımının insan hakkındaki görüşleri bu kitabın amacı açısından dikkat çekici bulunmuştur. İnsanlar arası ilişkilerde samimiyetin hüküm sürdüğü, birbirlerini koşulsuz olarak kabul ettikleri ve birbirlerine karşı empatik anlayışın var olduğu ortamlarda insanlar diğerkâmlıklarını, empatik yeteneklerini ve yapıcılıklarını ortaya çıkarırlar, böylece kendilerini daha kolay gerçekleştirebilirler. Hümanistik psikolojinin bu yaklaşımı, insancıl koşulların var olduğu ortamların, tamamen farklı özelliklerini ortaya çıkaran insanlar oluşturacağını göstermesi açısından son derece anlamlı olduğu düşünülmektedir.

Takip eden bölümde geleneksel iktisadın uygulama alanı olan kapitalist sistemin insanın hangi duygularını öne çıkardığı üzerinde durulmuştur. İnsanların birbirlerini rakip olarak gördükleri, dolayısıyla birinin başarısının diğerinin başarısızlığı sayıldığı kapitalist sistemde kaygı, bencillik, güvensizlik, hırs, öfke ve huzursuzluk en çok öne çıkan duygular olarak saptanmıştır.

Son bölümde kapitalizmin bugün geldiği noktanın insan karakteri ve psikolojisi üzerindeki etkileri tartışılmıştır. Zaman kavramıyla eskiye oranla çok farklı bir ilişki kurulduğu, zamanın artık kimse için doğrusal olmadığı, hızın hayatımızda hüküm sürdüğü, hiç olmadığımız kadar hareketli ve esnek olmamız gerektiği ve tüm bunların sonucunda bağlılık ve sadakat gerektiren uzun süreli yakın insan ilişkilerinin yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladığı, hayat hikâyemizin giderek daha okunaksız duruma geldiği ifade edilmiştir. Seçeneklerin giderek artmasının insanlara belli bir kontrol gücü sağladığını fakat çok fazla seçenek karşısında seçim yapmanın, vazgeçilen alternatifler nedeniyle yabancılaşma, kaygı, suçluluk

duygusu, pişmanlık gibi olumsuz duygulara neden olduğunu açıklanmıştır. Modern zamanın ilahları haline gelen başarı ve statü endişesinin yukarıda sayılan endişeyi tırmandıran durumlarla birleşince, başta depresyon olmak üzere çeşitli psikolojik rahatsızlıklara yol açtığı, modern yaşamın en üst seviyede olduğu ülkelerde depresyon ve intihar oranlarının daha önceki senelere oranla arttığı ve artık daha küçük yaşlarda görülmeye başlandığı konuları üzerinde durulmuştur. Bütün bu söylenenlere güncel bir örnek olarak son iki yılda Fransız Telekom şirketinde yaşanan intiharlar ele alınmıştır.

Modern yaşamda kapitalizmin bugün geldiği noktanın insan psikolojisi üzerindeki bu olumsuz etkilerini gidermek için elbette bazı kişisel çabalar söz konusu olabilir. Örneğin tercih yapma konusunda kendimize bazı basit kurallar koyabiliriz. Hangi durumlarda seçim yapmamız gerektiğini belirleyebiliriz. Mükemmeliyetçi olmaktan vazgeçebillriz. Bunların hepsi kişisel düzeyde yararlı olacağı düşünülen unsurlar. Fakat esas çözümün insana çalışmanın dışında yeterince yaşam zamanı tanıyan, çabanın ödüllendirildiği, insanların birbirlerine güvenerek yakın ilişkiler kurabilecekleri, birbirlerinden korkmadıkları, birbirlerine rakip değil destek oldukları bir sosyal düzenin yaratılmasından geçiyor. Çünkü başka bir dünya mümkün.

KAYNAKÇA

Amsel, A. ve Rashotte M. E. (1984) *Mechanisms of Adaptive Behaviour: Hull's Theoretical Papers with Commentary*, Columbia University Pres, New York

Anderson, E. (2000) "Beyond Homo Economicus: New Developments in Theories of Social Norms", *Philosophy and Public Affairs*, 29/2, s.170-200.

Antonides, G. (1996) *Psychology in Economics and Business*, Kluwer Academic Publishers, birinci baskı, Hollanda.

Aspinwall, L.G. ve Staudinger, U. M (2003) *A Psychology of Human Strenghts*, APA, Washigton DC.

Bentham, J. (1970) *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, ed: J.H Burns, H.L.A. Hart, Athlone Publishers, Londra.

Berscheid, E. (2003) "The Human's Greatest Strenght: Other Humans", *A Psycholgy of Human Strenghts* (ed: L.G. Aspinwall ve U. M. Staudinger) içinde, s.37-46.

Brandstatter, H. ve Güth, W. (1994) *Essays on Economic Psychology*, Springer – Verlag, Berlin.

Börgers, T. (1996) "On the Relevance on Learning and Evolution to Economic Theory", *The Economic Journal,* 106, s.1374-1385.

Buğra, A. (1995) *İktisatçılar ve İnsanlar*, İletişim Yayınları, birinci baskı, İstanbul.

Bulutay, T. (2003) "Bilim ve İktisat", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 211, s.7-49

Bulutay, T. (2004) "İktisat Kuramının Temel İlkeleri ve Eleştirileri", *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 222, s.30-91.

De Botton, A. (2005) *Statü Endişesi*, Sel Yayıncılık, üçüncü baskı, İstanbul.

Duhm, D. (1996) *Kapitalizmde Korku*, Ayraç Yayınları, ikinci baskı, Ankara.

Fehr, E. ve Gachter, S. (2000) "Fairness and Retaliation: The Economics of Reciprocity", *Journal of Economic Perspectives*, yaz sayısı, s.159-181.

Felsefe Sözlüğü (2002) Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Frankl, V. E. (2009) *İnsanın Anlam Arayışı*, Okuyanus yayınları, birinci baskı İstanbul.

Frey, B. ve Stutzer, A. (2002) *Happiness and Economics*, Princeton University Pres, Princeton.

Frey, B. ve Stutzer, A. (2002) "What Can Economists Learn from Happiness Research?", *Journal of Economic Literature*, 40, s.401-435.

Geçtan, E. (1994) *Normal Dışı Davranışlar*, Remzi Kitabevi, onuncu baskı, İstanbul.

Geçtan, E. (2003) *Hayat*, Metis yayınları, beşinci baskı, İstanbul.

Gilbert, D. T ve Fiske, S. T. ve Lindzey, G. (1998) *The Handbook of Social Psychology''*, McGrow -Hill, New York.

Graham, C. ve Eggers, A. (2004) "Does Happiness Pay?" *Journal of Economic Behaviour and Organization*, 55, s.319-342.

Gorz, A. (2007) *İktisadi Aklın Eleştirisi*, Ayrıntı Yayınları, ikinci baskı, İstanbul.

Hoffman, M. L. (1981) "Is Altruism Part of Human Nature?", *Journal of Personality and Social Psychology*, 40/1, s.121-137.

Hoghart, R. ve Reder, M. (1987) *Rational Choice: The Contrast Between Economics and Psychology*, The University of Chicago Pres, Chicago.

Irzık, G. ve Buğra, A. (1998) "İnsan Doğası, İnsan İhtiyaçları ve İktisat", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek* (Yayına Hazırlayan: Toplum ve Bilim ve Defter Dergileri Ortak Çalışma Grubu) içinde, s.34-41.

İnsel, A. (2009) "Kapitalizmin İntiharları", *Radikal 2*, 4.10.2009.

Kahneman, D. ve Tversky, A. (1979) "Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk, *Econometrica*, 47/2, s.263-292.

Kahneman, D. (2003) "A Psychological Perspective in Economics", *The American Economic Review*, Papers and Proceedings, mayıs sayısı, s.162-167.

Kahneman, D. (2004) "Toward National Well Being Accounts", *The American Economic Review*, Mayıs sayısı, s.429-434.

Kundera, M. (2002) *Yavaşlık*, Can Yayınları, 4. baskı, İstanbul.

Lasch, C. (1991) *The Culture of Narcissism*, Norton, New York.

Loewenstein, G. (2000) "Emotion in Economic Theory and Economic Behaviour", *American Economic Review*, Mayıs sayısı, s.426-432.

Mandeville, B. (1970) *The Fable of the Bees*, ed: P. Harth, Penguin Boks, Londra.

Maslow, A. H. (1970) *Motivation and Personality*, Harper ve Row, New York.

McAdams, D. P. (1994) *The Person: An Introduction to Personality Psychology*, Harcourt Brace College Publishers, Texas.

Myrdal, G. (1969) *The Political Element in the Development of Economic Theory*, Simon and Schuster, NewYork.

Psikoloji Sözlüğü (2005) Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Rogers, C. R. (1961) *On Becoming a Person*, Houghton Mifflin, Boston.

Rogers, C. R. (1980) *A Way of Being*, Houghton Mifflin, Boston.

Rotter, J. B. (1982) The Development and Applications of Social Learning Theory: Selected Papers, Praeger, New York.

Sayar, K. (2006) *Ruh Hali*, Timaş Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul.

Sayar, K. (2007) *Yavaşla*, Timaş Yayınları, Birinci baskı, İstanbul.

Sayar, K. (2009) *Her Şeyin Bir Anlamı Var*, Timaş Yayınları, Birinci baskı, İstanbul.

Schultz, D. P. ve Schultz, S. E. (2007) *Modern Psikoloji Tarihi*, Kaknüs yayınları, birinci baskı, İstanbul.

Schwartz, B. (2004) *Paradox of Choice*, Harper Collins, birinci baskı, New York.

Seligman, M. E. P. (1998); "Positive Social Science", *APA Monitor*, Nisan sayısı, s.1-5.

Seligman, M. E. P. (2002) *Authentic Happiness*, Free Pres, New York.

Sennett, R. (2002) *Karakter Aşınması*, Ayrıntı Yayınları, birinci baskı, İstanbul

Smith, A. (1976) *The Theory of Moral Sentiments*, Liberty Classics, Indianapolis.

Smith, A. (1993) *Wealth of Nations*, Oxford World's Classics, NewYork

Simon, H. (1986) "Rationality in Psychology and Economics", *The Journal of Business*, 59/4, s.209-224

Skinner, B. F. (1953) *Science and Human Behaviour*, Free Press, New York.

Skoussen, M. (2003) *Modern İktisadın İnşası*, Liberte Yayınları, Ankara.

Toplum ve Bilim ve Defter Dergileri Ortak Çalışma Grubu (1998); *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, Metis Yayınları, İstanbul.

Türk Dil Kurumu (1998) *Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara

Warneryd, K.E. (1994) "Psycholoy + Economics = Economic Psychology?", *Essays on Economic Psychology* (ed: H. Brandstatter, W. Güth) içinde, s.31-52.

Weisskopf, W. (1996) *Yabancılaşma ve İktisat*, Anahtar Kitapları, birinci baskı, İstanbul.

www.hurriyet.com.tr/ekonomi/12539086.asp. "23 Çalışan İntihara Sürüklendi", 1.12.2009.

Zajonc, R.B. (1998) "Emotions", *The Handbook of Social Psychology* (ed: D.T. Gilbert, S.T. Fiske, G. Lindzey) içinde, s.591-632.

DİZİN

Adam Smith sorunu 32
Adler 43
Ahlaki Duygular Kuramı 14, 25, 29-32
Akılcılık 24, 28, 34, 35, 58
Amerikan 74, 86
Amsel, A. 42n, 95
Anderson 36, 95
Anoreksiya nervosa 87
Antonides 20, 95
Arılar Masalı 14, 25, 29, 30, 33
Avustralya 86
Azalan verimler kanunu 18

Bandura, Albert 42
Beklenti kuramı 20
Bentham, J. 14, 17, 34, 36, 95
Berscheid 51, 95
Bilişsel psikoloji 20, 40, 43
Botton De, A. 57, 62, 64, 68n, 69n, 72, 73n, 81-84, 95
Börgers 35, 95
Buber, M. 37, 51
Buğra, A. 29n, 30n, 31n, 95, 96
Bulimia nervosa 87
Bulutay, T. 35n, 36n, 95

Çıkar maksimizasyonu 34, 36

Davranışçı iktisat 20
Davranışçılık akımı 39, 42
Depresyon 15, 66, 70, 83, 86, 89, 93
Descartes 38
Diğerkâmlık 15, 28, 35, 45, 50, 52-54, 58, 65, 92
Duhm, A. 55, 85, 86, 95

Empati 15, 46, 50-54, 83
Empatik anlayış 46, 49, 54, 66, 92
Esneklik 71-73, 87

Faydacı felsefe 14, 17, 18, 34, 36
Fehr, E. 36n, 95
Fırsat maliyeti 18, 71, 75, 76, 78
Frankl, V. 15, 47-50, 95
Fransa 86, 87
Fransız Telekom Şirketi 15, 71, 87, 88, 90, 93
Freud, S. 24, 42, 43

Geçtan, E. 58, 61, 67, 69, 95
Gelişimci psikoloji 20
Gestalt psikolojisi 42
Gorz, Andre 71, 78, 79, 80, 82, 96

Hedonizm 17
Hoffman, M. 52, 96
Homo economicus 11, 51, 95
Homo sapiens 51
Hull 40, 42
Hümanistik psikoloji 15, 44, 45, 92

Irzık, G. 34n, 95

İktisadi insan 14, 33, 34, 36
İktisat psikolojisi 19, 20
İngiltere 25, 86
İnsanın Anlam Arayışı 15, 47, 48
İntihar 15, 71, 86-89, 90, 93
İşlevsel psikoloji 41

James, W. 41
Kahneman, D. 20, 22, 23, 35, 36, 96
Kanada 86

Kişilik psikolojisi 20
Koşulsuz kabul 46, 49, 54, 66
Köhler 42
Kundera, M. 67, 96

La Fontaine 25
Lasch C. 61, 96
Locke, J. 38
Loewenstein 36, 96
Logoterapi 47, 48

Mandeville, B. 14, 25-30, 33-36, 95
Marx, K. 54
Maslow, Abraham 44, 45, 96
Mc Adams 52, 53
Mc Dougall 41
Mekanik ruh 37, 38, 40, 41, 43
Mill, S.J. 17, 38
Mill, James 17, 38
Myrdal, G. 18n, 34n, 96

Narsisizm 58, 59, 61, 70
Neisser 43
Norveç 86

Obsesif kompülsif bozukluk 87
Otantik Mutluluk 51

Önder, İ. 12, 71n
Özgür irade 38, 41, 43, 44, 46, 49
Öznel fayda teorisi 20

Pozitif psikoloji 45, 51

Rashotte 42n, 95
Rasyonalite 21-23, 36
Rekabet ilkesi 57, 69, 85
Rogers, C. 15, 44-47, 49, 52, 97
Rotter J. 42, 97
Rousseau, J. J. 80
Sayar, K. 57, 60, 61, 66, 68, 69, 97
Schultz, D.P. 37, 41, 42n, 43n, 97
Schwartz, B. 75n, 76, 77n, 78, 86, 97
Seligman, M.E.P. 45, 51, 52n, 97
Sennett, R. 71-74, 84, 97
Simon, H. 21, 22n, 97
Skinner, B.F. 40, 42, 97
Smith, A. 14, 24, 25, 29-33, 36, 97
Sosyal psikoloji 20, 43
Statü Endişesi 79, 93, 95
Suçluluk duygusu 15, 77, 78, 86, 92, 93

Tocqueville, A. 68
Tolman, E. 40
Tversky 20, 96

Ulusların Zenginliği 14, 24, 25, 31-33
UNICEF 86

Varoluşsal kıtlık 75

Warneryd, K.E. 20n, 97
Watson, J. 39, 41
Weiss 39
Weisskopf 75, 76, 97

Yabancılaşma 56, 58, 59, 61, 76, 92
Yapısalcı akım 39
Yeni davranışçılık 39
Yunus Emre 17

Zajonc, R. 50, 51n, 97

İKTİSADIN UNUTTUĞU İNSAN

ESTER BİTON RUBEN

Ester Biton Ruben, 1968 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. 1987 yılında İtalyan Lisesinden, 1992 yılında İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İngilizce İktisat Bölümünden mezun oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını Marmara Üniversitesi, İngilizce İktisat Bölümünde tamamladı. 1998 yılında iktisat doktoru oldu. 2004 yılında, İktisadi gelişme ve uluslararası iktisat alanında üniversite doçenti unvanını aldı. 1996 yılından bu yana Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yapmakta.
2005 yılından bu yana Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi, Ergen Kliniğinde gönüllü bir edebiyat / okuma etkinliği yürütmekte. Bu etkinlikle ilgili anılarını kaleme aldığı "Bakırköy Güncesi" adlı kitabı 2007 yılında yayınlandı.

Günümüzün modern kapitalist yaşam tarzı, dünyanın pek çok yerinde gelir düzeyini ve konforu arttırsa da insanlar her zamankinden daha kaygılı, daha öfkeli, daha güvensiz ve daha huzursuz. Dünyanın en gelişmiş ülkelerinde depresyon ve intihar oranlarında patlamalar yaşanıyor. İnsan her zamankinden daha yalnız. Bu kitap bu sorunu ele alıyor. Asıl sorunun kapitalist sistemin insana bakış açısında olduğundan hareketle, bu bakış açısının doğurduğu sonuçların insanların ruh sağlığını olumsuz etkilediğini ve daha insani bir bakış açısının, insanları daha mutlu edecek farklı bir dünyayı mümkün kılacağını savunuyor.

Ester BİTON RUBEN

134253
BBP
BBP

BAĞLAM

ISBN 978-605-5809-35-5
9 786055 809355